

הקדמה

תר ארם צובה הוא מכתבי-היד החשובים של התנ"ך מתקופת בעלי המסורה, במשך מאות שנים שמר הכתר בקהילת חלב שבסוריה. בשנת תש"ג יזמה האוניברסיטה העברית להוציא הוצאה דשה של התנ"ך, מדויקת על פי המסורה. לשם כך נסע פרופ' מ"ד קאסוטו בשנת תש"ד (שלהי 194) לחלב, כדי לבדוק את ה'כתר'. לאחר מאמצים רבים הצליח להשיג את הסכמתם של ראשי קהילה לעיין בכתר ולרשום רשימות על פיו (רשות לצלם את הכתר לא ניתנה לו). חמישה ימים יין קאסוטו בכתר, מספר שעות בכל יום, ורשם ממנו רשימות. קאסוטו ניהל יומן ובו תיאר את רטי המשא ומתן בינו ובין קהילת חלב, ואת קורותיו בימים שבהם עיין בכתר.¹ קאסוטו נפטר שנת תשי"ב, לפני שהספיק לעבד את רשימותיו לדפוס, ודבר קיומן של הרשימות לא היה ידוע חוקרים ולא לבני משפחתו, שטרם הספיקו לסדר את כל רשימותיו.

הכתר עצמו נפגע בידי פורעים בשנת תשי"ח, וכאשר הגיע לארץ, בשנת תשי"ח, נתברר חסרים דפים רבים בתחילתו ובסופו, וכמעט כל התורה חסרה מן הכתר. חוקרים רבים חקרו יסודיות את הכתר ועמדו על חשיבותו הרבה ועל העובדה שמבחינות מסוימות הכתר משובח מדויק יותר מכל מכתבי-היד האחרים של בעלי המסורה הידועים לנו. אולם שאלות רבות בקשר חלק החסר מן הכתר נותרו ללא מענה.

רצתה ההשגחה, ורשימותיו של קאסוטו עוסקות, רובן ככולן, דווקא בחלקים החסרים מן כתר. קאסוטו בדק את התורה, ובמיוחד את ספר בראשית, ותיאר בפירוט רב את מבנה הכתר ואת קונטרסים של המסורה שהיו בתחילתו ובסופו. רשימותיו של קאסוטו, המתפרסמות בזה, שלמות חלק גדול מן החסר ופותרות הרבה מן הנעלם, ועל פיהן ניתן להשיב על חלק מן שאלות שנתעוררו במחקר הכתר בשנים האחרונות.

שני הנושאים החשובים ביותר שניתן ללמוד עליהם מרשימות קאסוטו הם הפרשיות הפתוחות וסגורות שבתורה וכתוב התורה של הכתר. השאלה הראשונה קשורה למסורת העתיקה הרמב"ם סמן על הכתר, העתיק ממנו את צורת הפרשיות והשירות, וקבען כהלכה מחייבת לכל זרי התורה בעם ישראל. שאלת ההתאמה בין פסק הרמב"ם ובין הכתר העסיקה את החוקרים זור האחרון, והיא מקבלת עתה כיוון חדש ומפתיע. כתיב התורה של הכתר מתברר בשלמות על רשימה קצרה של אחד מחכמי חלב שחי במאה התשע-עשרה, בחינת מועט המחזיק את זרובה.

חרומה חשובה למחקר באה מתיאור קונטרסי המסורה שנספחו לכתר. אף על פי שהועתקו משך הדורות ונתפרסמו בחלקם, יש ברשימות קאסוטו כדי להוסיף וללמד על קונטרסים אלו, על זר 'דקדוקי הטעמים' המיוחס לאהרן בן משה בן-אשר מסרן הכתר, ועל הקשר בין אותם נטרסים ובין הכתר. גם התיאור הפיסי של הכתר ומספר הדפים שבו, יש בו מן החידוש, והוא ונה ממה שהיה מקובל עד כה.

עוד נמצאים ברשימות קאסוטו פרטים על הסדרים (מנהג קריאת התורה של בני ארץ-ישראל) סומנו בכתר, על ענייני ניקוד וגעיות, על חילופי בן-אשר ובן-נפתלי, וכן תיאור מדויק של זרבות ההקדשה שבכתר, מקום כתיבתו בכתר והעתק מדויק שלהן.

לאחר השלמת המחקר נתגלתה לי תשובה בספר שר"ת מן המאה השבע-עשרה, המהווה עדות נוספת על הכתיב והפרשיות בחלק התורה שבכתר. בתשובה זו עוסק הפרק האחרון במאמר. מאמר זה איננו מחקר מקיף על כתר ארם צובה. מטרתו להציג את העובדות החדשות העולות מתוך רשימותיו של קאסוטו ולדון בהן ובמשתמע מהן לגבי כתר ארם צובה ומחקר המסורה. אופיו המקוטע-במקצת של המאמר מודגש גם במניין חדש של ההערות בתחילת כל פרק.

א. תיאור הכתר ומבנהו

1. תיאור חיצוני

התיאור מובא בלשונו של קאסוטו, בתוספת הערות ומסקנות שלי.

(1) [הכתר נמצא] בתוך קופסה של עץ מכוסה עור אדום — הקופסה נפתחת לשני חלקים, והספר קשור בה כמו על שני החלקים של העטוף בכריכה רגילה (15ה עמ' 20).

(2) רוב הקונטרסים [המרכיבים את הכתר] כוללים עשרה דפים כל אחד, אבל מכיון שברובם נתקלקלו ונשברו ונתקנו במשך הזמן, קשה לפעמים לעמוד על הרכבם המקורי: כנראה יש מהם שכוללים ארבעה דפים, או ששה או שמונה או שנים עשר ואף ארבעה עשר (28ה).

תפירת הקונטרסים נשברה בכמה מקומות והספר נקרע קרעים קרעים (38ה).

ביומנו קאסוטו מספר שהציע לאנשי חלב, שבעת העתקת חלק מן הקונטרסים ישתמש רק בקונטרסים, והכתר עצמו יוכל להישאר במקומו. אנשי חלב סירבו להצעה זו. תיאורים אלו מסבירים, אולי, את מה שקרה לכתר בפרעות. הכתר הושלך כנראה ארצה, והקונטרסים בתחילתו ובסופו, שהיו מלכתחילה רפויים או מנותקים, ניתקו מן הכתר ואבדו. גם תיאורו המוזר של הרכבי, חלב, שבדק את הכתר בעיזן גדול ולא הצליח למצוא את הכתובות שבראשו (על כך תמה כבר מ' נחמד במחברתו 'מאמר חקירה'), יכול להיפתר על פי תיאור זה. הכתר נמסר כנראה להרכבי ללא הקונטרס הראשון (דפים 1-7), הוא לא הרגיש בחסרונו, וחיפש ללא הצלחה את הכתובת שהיתה בקונטרס שלא נמסר לידי.

(3) הספר נשחת מפני הרטיבות, ביחוד בזוית התחתונה החיצונית (15ה עמ' 3).

במהדורת הצילום הצליחו להעלים כתם זה, אך הוא נראה לעין ובולט במקור.

(4) בדפים הנוספים בתחילה ובסוף ציורים בזהב ובצבעים (15ה עמ' 24).

תיאור זה מחזק את ההנחה שהקונטרסים הוכנו בנפרד ונספחו אחר כך לכתר, וראה דיון בשאלה זו להלן בפרק 'קונטרסי המסורה'.

תאורים נוספים של קאסוטו על גודל הכתר, דרך כתיבת הטקסט והמסורה וכדומה — אין בהם חידוש לאחר שנתפרסם צילום הכתר.

2. מספר דפי הכתר

קאסוטו ספר את כל דפי הכתר על פי מבנה הקונטרסים שבו.¹ נביא את נתוני קאסוטו, ונבדוק אותם לאור חלקי הכתר שניצלו ולעומת העמודים בתנ"ך במהדורת קורן; לפי חשבוני דף בכתר שווה ל-2.7 עמודים בתנ"ך קורן. נתחיל בספרי הנביאים שרובם שרדו, נמשיך ככתובים ונסיים בתורה שרובה חסר.

נביאים

ספר יהושע מתחיל בע"ב — על פי קאסוטו בדף 124 ע"ב. ספר מלאכי נגמר בסוף ע"א — על פי קאסוטו בדף 342 ע"א. ספרי הנביאים כוללים אפוא, על פי דברי קאסוטו, 217 דפים, מלבד העמוד הראשון והעמוד האחרון. ניצלו מהכתר 198 דפים (עמ' יג-תח במהדורת הצילום, מלבד העמוד הראשון והעמוד האחרון).

החסר בכתר	עמודים בתנ"ך קורן	דפי הכתר
מל"ב יד, כא-יח, יג	7.8	3
יר' כט, ט-לא, לד	5.2	2
עמ' ח, יג-מ"ה, א	8.3	3
סוף צפ' זכ' ט, יז	10.7	4
סה"כ:		12

כיוון שהערכות אלה מרויקות, ולא תיתכן כל סטייה,² כללו הנביאים 210 דפים, בתוספת עמוד אחד לפנייהם ועמוד אחד לאחריהם. קאסוטו מנה, אם כן, שבעה דפים יתרים. קאסוטו מנה את הדפים על ידי ספירת מספר הדפים בכל קונטרס וסיכום מניינים אלו. ניסיתי למצוא את סיבת אי ההתאמה באמצעות בדיקת הכתר במקורו, אך לא הצלחתי למצוא התאמה בין הקונטרסים. כבר קאסוטו התקשה לקבוע בוודאות את גבולות הקונטרסים, ונראה שכריכת הכתר וההדבקות אשר בו טשטשו את מבנהו המקורי.

כתובים

קאסוטו קבע שהכתובים היו בדפים 342 ע"ב-471 ע"א. העמוד האחרון כולל רק עמודה אחת מן התנ"ך, והמלה האחרונה בתנ"ך 'לטובה' (נחמ' יג, לא) כתובה בתחילת העמודה השנייה. משמע שכתובים כוללים 128 דפים, מלבד העמוד הראשון ומלבד העמודה האחרונה. ניצלו מהכתר 89 דפים, מלבד העמוד הראשון (עמ' תיא-תקפח במהדורת הצילום).

1. מסמך 151 דף 4. תצלום רשימת קאסוטו בנושא זה מובא בעמ' 283. מספרי הדפים המובאים בסעיף זה בשם קאסוטו מתחילים מן הדף הראשון של התורה ואינם כוללים את שבעת דפי המסורה שלפניו.
2. הערכות אלו אושרו גם כבדיקת מבנה הקונטרסים של הכתר שנערכה על-ידי ד"ר מ' גלצר לאחר השלמת מאמר זה.

החסר בכתר	עמודים בתצ"ך קורן	דפי הכתר
דה"ב לה, ז-לו, יט		1 (הדף נתגלה אחר כך)
תה' טו, א-כה, א	5.5	2
שה"ש ג, יא-סוף,		
קהל', איכה, אס', דג' ועז'	97.1	36
סה"כ:		39

כלומר, בכתובים ההתאמה מלאה.

התורה

קביעת מספר דפי התורה מסוככת יותר. רק דפים בודדים מן התורה נשתמרו, ולקאסוטו נפל ספק במניין דפי התורה. הספק יובן אם נתבונן בדרך עבודתו של קאסוטו. הוא רשם תחילה במלים או באותיות את מספר הדפים בכל קונטרס, ולאחר מכן רשם שוב את המספרים בספרות וסיכס. כאשר נודמנו מספר קונטרסים רצופים בני עשרה דפים, סימן קאסוטו את הדבר בקווים ליד המלה 'עשרה'; וכמספר הקווים כן מספר הקונטרסים. בתורה רשם קאסוטו כלהלן: 'עשרה' ¹¹ וכשבא לסכם תמה על עצמו: אם שלושה קונטרסים של עשרה דפים פה, מדוע לא סימנם קודם בשלושה קווים? על כן הסתפק קאסוטו אם מנויים כאן שני קונטרסים של עשרה או שלושה, ובמניין דפי התורה הסתפק בין 114 ובין 124.

על פי חישוב שערכתי בהשוואה לצפיפות הכתיבה בשאר ספרי הכתר, קשה להכריע בין שתי האפשרויות; בחישוב שכזה מתקבל מספר שהוא בין שני המספרים. ד"ר מ' גלצר, שבדק את מבנה הכתר וקונטרסיו, מסר לי את הפרטים הבאים:³

- א. כל החלק שנשתמר מן הכתר מורכב מקונטרסים של עשרה דפים כל אחד, ויש להניח שגם חלק התורה היה עשוי בדרך זו. הנחה זו מאשרת את דברי קאסוטו שבחלק התורה היו 114 או 124 דפים, שכן התורה מסתיימת בדף 4 עמוד א של הקונטרס.
- ב. העמוד מן הכתר שאת תצלומו פרסם ויקס⁴ הוא עמוד א של הדף הששי בקונטרס.
- ג. שני העמודים מן הכתר שאת תצלומם פרסם סיגל⁵ הם דפים 6 ע"ב-7 ע"א של הקונטרס.

לאור נתונים אלו, נראה שזו היתה דרך כתיבת התורה בכתר:

3 ראה גם במאמרו של ד"ר גלצר המתפרסם בכרך זה.

4 כשער הספר: ויקס, טעמי כ"א ספרים.

5 ראה: גושן, חלק הכתר שנתגלה.

עמודים בכתר	עמודים בחג"ך קורן	עמודי הקונטרס	
629	37.2	1 ע"ב-5 ע"ב	(בר' א-כו לד
1 (תצלום ויקס)	1.4	6 ע"א	(בר' כו לד-כו ל
180	230.7	6 ע"ב-6 ע"א	(בר' כו ל-דכ' ד לח
2 (תצלום סיגל)	2.8	6 ע"ב-7 ע"א	(דכ' ד לח-ו ג
23	31.9	7 ע"ב-8 ע"ב	(דכ' ו ג-כח יז
11		9 ע"א-4 ע"א	(דכ' כח יז-סוף התורה
246			סה"כ:

לומר, התורה נכתבה על 124 דפים, הראשון החל בעמוד ב' והאחרון כולל את התורה רק בעמוד

חישוב מספר העמודים בסעיף 3 אינו חד משמעי, ואין לשלול את האפשרות שנכללו בו 160
מודים בלבד. במלים אחרות, הספק שנתעורר אצל קאסוטו נותר ללא הכרעה חד-משמעית.⁷
נסכם את מבנה הכתר בטבלה הבאה:

דפים	7 דפים	ים נוספים לפני התורה
123½ (או 113½) דפים		ורה (כולל העמוד הראשון שבו, כתובת הקדשה)
211 דפים		אים
129½ דפים		ובים (בדף האחרון: עמודה אחת מכתבים + הקולופון)
20 דפים		ם שאחרי הכתר
491 (או 481) דפים		סה"כ:

וזה הדבר שאיש לא ערער עד היום על הקביעה שבכתר היו במקורו כ'380 דפים בערך.⁸ זאת
תחשב בעובדה שניצלו 294 דפים מן הכתר, וכבר על פיהם אפשר היה להגיע להערכה מדויקת
די של החלקים החסרים.

קאסוטו כותב על כרא' יא י: 'אלה תולדות שם — לפני פסוק זה נגמרה הפרשה הקודמת בסוף (העמוד) הדף
ונשארה שיטה פנויה וכתובה בו נ' (150 עמ' 2). כוונתו של קאסוטו היא ככל הנראה, שהפרשה הפתוחה
מופיעה בתחתית הדף, כלומר בסוף העמודה. על פי חישובי הכוונה היא לסוף העמודה השנייה בדף 6 ע"ב
מן הקונטרס הראשון. על דרך סימון הפרשיות ראה מאמרי: עופר, פרשיות.
העדפתי את המספר 180 על סמך העובדה שבכת"י ל צפיפות הכתיבה של התורה נמוכה מזו של הנביאים (2.67).
עמודי 'קורן' לדף בתורה לעומת 2.77 עמודי 'קורן' לדף מנביאים.
בן-צבי, כתר התורה, עמ' א, ובעקבותיו רבים.

~~1000
 1000
 1000~~

ב. הכתובות שבכתר והעתקיהן

1. הכתובות

ארבע כתובות היו במקומות שונים בכתר, והן הועתקו ופורסמו במקומות שונים. הרב מנשה סתהון מקהילת חלב העתיק שלוש מהן, והן פורסמו בעיתון 'הלבנון' ¹ ובספר 'אבן ספיר' ². הרכבי ³ העתיק את כתובת ההקדשה הארוכה שבסוף כתב-היד, אך לא מצא את שאר הכתובות ⁴. על פי כל אלו פרסם קאהלה את שלוש הכתובות ⁵, ובכתובת הארוכה ציין את כל הבדלי הגירסה בין העתקות ספיר והרכבי. הכתובות שבכתר פורסמו גם על ידי מ' נחמד, מאנשי חלב ⁶, הוא הראשון שפרסם גם את הכתובת הרביעית. לאחרונה ראה אור מאמר של נ' אלוני, ובו דן המחבר בהרחבה בכתובת ההקדשה הארוכה, ופרסם אותה מחדש על פי העתקותיהם של הרכבי, ספיר ונחמד ⁷.

קאסוטו נסע לחלב כשברשותו ספרו של קאהלה, והשווה את נוסח הכתר עם המודפס בספר. על גוף הספר סימן קאסוטו בעפרון אדום את השינויים, כשהוא מקפיד לסמן את הכתיב המדויק, מוחק את הפיסוק שאינו מופיע במקור, ועומד על המחיקות שבכתר. לאחר שחזר לארץ, העתיק קאסוטו את שינויי הגירסה על גבי דף מודפס שהועתק מספרו של קאהלה ⁸. חשיבות רשימותיו של קאסוטו היא בתיאור המדויק של מקום כל אחת מהכתובות (על כך להלן), ובכך שהנוסח שלו הוא המוסמך ביותר והמדויק ביותר: זאת, משום שלא העתיק מן הכתר, אלא רק סימן הבדלים בין הכתר שהיה לפניו לבין העתקת דפוס שבידיו. בשלוש הכתובות הקצרות סומנה חלוקת השורות על ידי קאסוטו.

1 הלבנון, א (1863), עמ' 22-23.

2 ספיר, אבן ספיר, חלק א, עמ' יב-יג.

3 הרכבי, חלב, עמ' 6-7.

4 ראה דבריו לעיל, בפרק 'תיאור הכתר ומבנהו', עמ' 279.

5 קאהלה, מסנני המערב, עמ' 3-9. קאהלה פרסם את הכתובת הארוכה על פי 10 ה (ראה לוח ההעתקים, להלן סעיף 2).

6 נחמד, מאמר חקירה. קאסוטו עיין בחוברת זו בהיותו בחלב וסיכמה לעצמו (27).

7 אלוני, כתב ההקדשה. על פי ההעתקים: ה, 20, נ (ראה לוח ההעתקים, עמ' 285-286). אלוני ציין את העובדה שהרכבי העתיק את הכתובת על פי השורות המקוריות, וניסה 'לשחזר' את כתיבת הכתובת על פי השורות. אך הדרך שכתב (עשרים שורות בכל עמודה) אינה מתאימה לשני ציוני השורות שמסר הרכבי. מכיוון שהכתובת הייתה באותו עמוד שבו העמודה האחרונה מכתובים, יש להניח שנכתבה במספר השורות הרגיל של הכתר: עשרים ושמונה שורות בעמודה.

אלוני צודק בהנחה שנוסחו של הרכבי הוא המדויק ביותר. מצער הדבר שדווקא בנוסחו של אלוני נפלו טעויות (דפוס?), רבות, שאין להן כל בסיס (שורה 6 'בכ' במקום 'כב'; שורה 13 'ורביא' במקום 'ורבנא'; שורה 20 'לקהלת' במקום 'קהלת'; שורה 48 'וישיבוהו' במקום 'וישיבוהו'; שורה 57 בסוף השורה נשמטה המלה 'יעקב'; שורה 64 'הדברים' במקום 'כדברים'). אלוני לא מיצה את כל הנתונים שהיו לפניו ולא עמד על משמעותן של הערות ספיר (19) אף על פי שספיר הסביר בפירושו מה הן.

8 הספר שקאסוטו סימן עליו את השינויים היה שאלו מהספריה הלאומית, וקאסוטו החדירו. הוא נמצא כיום באולם קריאה יהדות וסימנו שם * 439ט. על פיו התקין קאסוטו דף המצוי ברשימותיו וסימנו 35. רישומי קאסוטו בספר הועתקו על ידו גם במסמכים 18א ו-18ב. שלוש הכתובות הקצרות הועתקו שוב במסמך 36ב.

דף ראשון של הכתר עמוד א:

קדש לה' ⁹ על ישראל הרבנים ¹⁰ השכנים בעיר
הקדש לא ימכר ולא יגאל לעולם ולעולמי
עולמים

שם, להלן, ביד אחרת:

אנתקל בחכם אלאפתכאך מן נהב ירושלים עיר הקדש ¹¹
תבנה ותכונן לקהל מצרים לכניסת הירושלים ¹² תבנה
ותכונן בחיי ישראל ברוך שומרו וארור גונבו וארור
מוכרו וארור ממשכנו לא ימכר ולא יגאל לעולם ועד

הכתובת השלישית היא בדף 8 ע"א של הכתר, לאחר שבעת הדפים הראשונים של הכתר, שכללו פרקים של 'דקדוק המסורה' (בעמוד השני באותו דף מתחילה כתיבת התורה):

קדש לה' על בעלי התלמוד ¹³
השכנים בעיר הקדש לא ימכר
ולא יגאל לעולם ולעולמי עולמים

2. העתקי כתובת ההקדשה במשך הדורות

הכתובת הרביעית של הכתר, היא כתובת ההקדשה ¹⁴ המפורסמת, נמצאת בסוף הכתובים. העמודה הראשונה בדף מכילה את סוף התנ"ך, בראש העמודה השנייה מופיעה המלה האחרונה בתנ"ך 'לטובה' (נחמ' יג, לא), וכתובת ההקדשה כתובה בעמודה השלישית בעמוד זה ובשלוש העמודות של עמוד ב. ¹⁵

כתובת זו הועתקה פעמים רבות ופורסמה במקומות שונים. ידועות לנו שבע העתקות בלתי תליות:

(1) ק הכתובת הועתקה על גבי 'תיקון סופרים' שנשלח לרמ"א בשנת ש"ל (1570), והיה בקראקא. היא פורסמה ב'המגיד' א (1857) גל' 47. זוהי ההעתקה הקדומה ביותר הידועה לנו, יש להעיר שהתיקונים שנעשו בכתובת שבכתר על ידי רבנים, שביקשו לטשטש את סימני הקראות שבה, כבר כלולים בהעתקה זו. ¹⁶

- 9 נכתב פה שם הויה, וכן נסמן שם הויה בכל מקום.
- 10 המלים 'על ישראל הרבנים' כתובות על המחק, וכוודאי בתחילה היה כתוב במקום ' [...] הקראים' (קאסוטו). לדברי נחמד המלים המחוקות הן 'ישראל הרבנים', והוא שיער שהיה כתוב 'בעלי המקרא'.
- 11 חלוקת השורות לא סומנה על ידי קאסוטו במקום זה. תירגום שורה זו (על פי בן-צבי, כתר התורה, עמ' ט): 'הועבר בזכות הפדיון משלל ירושלים'.
- 12 קאסוטו מדגיש שכן היה כתוב (sic).
- 13 המלה 'התלמוד' כתובה על המחק וכוודאי בתחילה היה כתוב במקומה: 'המקרא' (קאסוטו). כתובת זו אינה נמצאת בספרו של קאהלה, והועתקה עליידי קאסוטו במסמך 151 דף 2.
- 14 אלוני, כתובת ההקדשה, מתנגד לכינוי 'קולופון', ומעדיף 'כתובת הקדשה'. קאסוטו משתמש בכינוי 'הערה', וכדף שהכין לדפוס כתב 'כתובת ההקדשה' (מסמך 36).
- 15 העובדה שהכתובת כתובה בארבע עמודות צרינה כבר על ידי הרכבי, והוא שציין גם את גבולות העמודות. אך תמוה הדבר שהרכבי העלה אפשרות 'שהכתובת נכתבה לתנ"ך אחר והדפים שעליהם נכתבה נדבקו [...] ונספחו אל התנ"ך דאם צינא'. כנראה שכן הרכבי בשעת כתיבת הדברים, שבאותו דף כתוב גם סוף התנ"ך. מכאן תשובה לדיותן, כתר חלב, עמ' 152, המפקפק אם הועתקה הכתובת ב'תיקון סופרים' שבקראקא מן הכתר.

(2) ס הרכ מנשה סתהון, איש ארם צובה, העתיק עבור ר' יעקב ספיר את הכתובת, ושלח אותה מצעות השליח יעקב זאב, בצירוף תיאור של הכתרים שבעירו ותשובה על כמה עשרות שאלות ניין נוסח הכתר. מהעתקה זו יש בידינו שלושה נוסחים:

ס1 בעיתון 'הלבנון', א (1863), עמ' 23.

ס2 בספר 'אבן ספיר', 1866, חלק א, עמ' יב-יג.

ס3 בחוברת 'מאורות נתן' (בכתב-יד), הנמצאת כיום בספריית הסמינר התיאולוגי בניו-יורק.

כתיבתה בשנת 1855.¹⁷

כאשר שלושת הנוסחים מסכימים לגירסה אחת, סימנם ס.

(3) ב ספיר מעיד (אבן ספיר, עמ' יב בהערה) שהנוסע הקראי פירקוביץ' נסע לחלב, ושם 'בפזור' והתאמצות העתיק לו את כל הכתוב מלפניו ומאחריו [של הכתר]. קונטרס זה היה בידי ז' בר שטראק (להלן: ב'ו'ש), והם השתמשו בו במהדורת 'דקדוקי הטעמים' שהוציאו בשנת 1879.

, בעמ' XXII, מובאת תחילת כתובת ההקדשה. (עד 'ישראל', שורה 8.)

פ1 עוד מספר ספיר (שם) שנתן לידי פירקוביץ' את ההעתקה שבידו כדי שיבדוק אותה אם צובה, ופירקוביץ' החזירה לו עם הגהות. ספיר מציין שם עשרים וחמש הגהות כאלו.

פ2 פירקוביץ' העתיק את הכתובת על גבי כתר התורה שהיה ברשות הקראים בירושלים,

רא מקדשיה.¹⁸

על מקורם ומהותם של פ1 ופ2 ראה להלן. כאשר שני הנוסחים מסכימים לגירסה אחת, סימנם

(4) בידי החוקר האנגלי ו' ויקס היה העתק של הכתובת והדפים שלפני הכתר ואחריו. העתק זה קן כנראה בשנת 1873 (שמוש, כתר, עמ' 50). ספרו של ויקס על טעמי המקרא (ויקס, טעמי כ"א

"ים) הופיע בשנת 1887, ובשערו צילום של עמוד מן הכתר, אך הכתובת לא פורסמה שם.

(5) ה הרכבי העתיק את הכתובת בהיותו בחלב, ופרסמה ב'חדשים גם ישנים' מס' 6 בשנת 1.

(6) נ מ' נחמד, מאנשי חלב, פרסם בשנת תרצ"ג (1933) חוברת בשם 'מאמר חקירה על כתר וצובא', ושם ציטט הכתובת ודין בה.

(7) ט העתקתו של קאסוטו היא הנוסח שמובא להלן, ועל פיו נשווה את שאר ההעתקות זקנה בשנת 1943).

זילופי הנוסחאות יכולים לסייע במקומות מסוימים בשחזור נוסח המקור של הכתובת. בות לא פחות הן המסקנות העולות מהם על ההעתקות השונות וגלגוליהן. סימון השורות הוא

פי הדפסת הכתובת ואין משמעות לחלוקת השורות.

זו לשון הכתובת בהעתקתו של קאסוטו:

הנוסח שנוצר בכתר בעקבות התיקונים הוא נוסח יחודי, ולא יתכן שיווצר באופן בלתי-תלוי גם בכתב-יד אחר. המילים הראשונות 'נעתק כעזתה ה' חברך' מורות על כך שהכתובת היא העתק ממקום אחר, בניגוד לדברי פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 124.

סימנו של כתב-יד JTS L 729, ועיין גרשן, מאורות נתן. התאריך מפורש בכתב-היד (תִּדְרָה), אך דומה שקשה ליישבו עם המסופר באבן ספיר, כי בדיקת הכתר הייתה לפני שבע שנים (דף יב) או לפני תשע שנים (דף יט).

'אבן ספיר' הופיע, כאמור, בשנת 1866.

על פי בן-צבי, מקדשיה: כתר זה נמצא היום בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו Heb 4°780

זה המצחף השלם של עש¹⁹ וארבעה ספרים שכתב אתו מרי²⁰
 ורבנא שלמה הנודע בבן בויאעא הסופר המהיר רוח ייי
 תניחנו ונקד ומסר אתו באר הטיב²¹ המלמד הגדול החכם
 הנבון אדון הסופרים ואבי החכמים וראש המלמדים המהיר
 במעשיו המבין במפעליו היחיד בדורותיו מר רב אהרן בן
 5 מר רב אשר תהי נפשו צרורה בצרור החיים עם הנביאים
 והצדיקים והחסידים²² הקדיש אתו השר הגדול האדיר האביר
 מרנא ורבנא ישראל תפארת כל ישראל החכם והנבון החסיד
 הישר הנדיב ירים ייי דגלו ויציץ נזרו ויגביה עזו ממדינת בצרה
 10 בן מר רב שמחה בן מר רב סעדיה בן מר רב אפרים רוח ייי
 תניחם לירושלים עיר הקדש על זרע ישראל קהלת יעקב עדת
 ישרון [עמודה ב – (הרכבי)] בעלי המדע²³ סגלת החכמים²⁴

1	המצחף ק המצרף	של עש[ה שלעיש	עש וארבעה] ק 2פ נ כי"ד ; 10 ס 2ב עשרים וארבעה ;
2	33 עשרים וארבע	אתו] 2פ ק ס ב ה נ אותו	מרי] ס נ מרנא ; ק ארניה ; 2פ מ"ר
3	2פ ורי ; ק <	הנודע בבן בויאעא] ק ... ; פ בן ירוחם	בבן] ס בן רוח ייי
4	2פ רי"ת	אתו] ק ס 2פ נ ה אותו	הטיב] ק 10 ס 3פ 2פ נ היטב ; 20 ס היטיב ; ה היטב
5	10 תניחנו	הגדול] 10 <	
6	10 תניחנו	המלמדים] ק ה ... ; 10 הישיבה ; 20 (הי"ש) הישיבה	המהיר] ק האדיר ; 10
7	10 תניחנו	המבין] ק המכין	היחיד] נ ויחיד מר רב] ק מר ר' ; 20 מ"ר ; 10 מר
8	10 תניחנו	בן מר רב אשר] ק בן מר רב אשר ; 20 בן מר אשר	תהי נפשו צרורה
9	10 תניחנו	בצורר החיים] 2פ ב תנצביה	תהי נפשו צרורה
10	10 תניחנו	הצדיקים] 10 הצדיקים	והחסידיים] 10 ט 22 והחכמים
11	10 תניחנו	האביר] 2פ הגביר	הקדיש] ה הקדוש
12	10 תניחנו	אתו] ק ס	
13	10 תניחנו	כל ב <	והנבון] ק והנבר
14	10 תניחנו	הישר] 20 ס 3פ 2פ השר ; ק והישר	ירם] 10 ס 3פ ירום
15	10 תניחנו	ויגביר	עזו] ק ס נ עזו
16	10 תניחנו	רב שמחה] ק ר' שמחה	רב סעדיה] ק 10 ר' סעדיה ; 10 ס 3פ רב סעדי ; 20 סעדיה
17	10 תניחנו	אפרים] פ ר' אפרים	רוח ה' תניחם] 2פ רי"ת
18	10 תניחנו	הקדוש] על] 20 ס 3פ עם	קהלת] ס קהלות
19	10 תניחנו	ישרון] ק ס 2פ ה נ ישרון	סגלת] ס 2פ ה נ סגולת ; אך ק סגלת
20	10 תניחנו	החכמים] ט 24 הקראים	

- 19 קיצור של 'עשרים'.
- 20 כך בכתב-היד ואולי היה צריך להיות מר (=מרנא) (קאסוטו).
- 21 הנוסח 'היטיב' נתמך על ידי ב ונרמו גם כפ. מנוסח ה משמע שהיה תיקון בכתר, אך כנראה נפלה טעות דפוס וכוונתו אינה ברורה (אולי תוקן: היטב < הטיב?).
- 22 קאהלה הדפוס 'והחכמים' וקאסוטו לא תיקן, אך במסמך 18א תיקן 'והחסידיים'.
- 23 המלה 'המדע' כתובה על המחק, וכוונתו היא כתוב במקומה 'המקרא' (קאסוטו).
- 24 המלה 'החכמים' על המחק, והיה כתוב 'הקראים' (על פי הרכבי ונחמד). קאסוטו לא העיר על כך, והשאיר את המלה 'הקראים' שהדפוס קאהלה (קאהלה כחר כנוסח הפנים בספרו את הגירסה המקורית שלפני התיקונים).

- השכנים בהר ציון אלהים יכוננה עד עולם סלה קדש²⁵ לה²⁶ לא ימכר ולא יגאל על מנת שלא יצא מתחת ידי שני הנשיאים הגדולים כבוד גדולת קדושת הוד הדר²⁷ הנשיא יאשיהו והנשיא יחזקיהו בני כבוד גדולת קדושת הנשיא שלמה בן הנשיא דויד בן הנשיא בעז תהי נפשם צרורה בצרור החיים בגן עדן תחת עץ החיים כדי שיוציאוהו אל המושבות והקהלות שבעיר הקדש בשלשה רגלים חג המצות וחג השבועות וחג הסוכות לקרות בו ולהתבונן וללמד ממנו כל אשר יחפצו ויבחרו ואם יראו אילו שני הנשיאים הגדולים מר רב יאשיהו ויחזקיהו יחיים צורם בדרך ההצלחה שיפקדו אתו²⁸ עם שני אנשים צדיקים ונבונים וידועים יראי אלהים [עמדה שלישית (הרכבי)] אנשי אמת שנאי בצע יעשו כחכמתם וכחזקתם ואם יחפץ איש מכל זרע ישראל מבעלי הבינה מהרבנים²⁹ בכל ימות השנה לראות בו דברי יתר או חסר או סתור או סדור או סתום או
- 13 השכנים] ק ס פ השוכנים אלקים] ס 3 אלקי יכוננה] ס 1 ס 3 יכונני; ס 2 יכונניה נ ישמרם קדש] ס 1 נ ט²⁵ קדש; פ 2 וקדש סלה קדש להי] ק למען ידי] ק יד שני] פ 2 <
- 14 כבוד גדולת קדושת] פ 2 כניק הדר] ק והדר; ס 1 ט²⁷ הדר; ס 3 פ 3 והדר והנשיא] ס 1 הנשיא כבוד גדולת קדושת] פ 2 כניק גדולת] פ 2 < הנשיא שלמה בן] ס נ < דויד] ס 2 פ ה נ דוד; ואך ק דויד
- 15 בעז תהי] ק פ בעז תהא; ס 1 בעזתה; ס 2 פ בעזתה פ בעז תהא בצרור החיים] ס 1 בצי"ה בגן עדן] פ 2 בגי"ע המושבות] ס 2 פ 3 הישיבות; והקהלות] פ 2 ואל הקהלות; ס 2 ואל הקהילות שבעיר הקדש] פ 2 ק נ שבעיר הקדש; ס 1 שבעה"ק
- 16 בשלשה] ס 1 בגי' פ בשלש; נ בשלושה חג המצות] ק פ 2 בחג המצות וחג השבועות] ק פ 2 ובחג השבועות וחג הסוכות] ק ס 1 פ 3 ה וחג הסוכות; פ 2 ובחג הסוכות ולהתבונן] פ 2 להתבונן וללמד] ס 1 פ נ וללמוד כל] פ 2 ככל יראו] פ יצאו; נ ירצו אילו] ק ס 1 ה נ אלו; ס 2 פ 3 < פ אלה
- 17 רב] ס 1 בר מר] פ < יחיים צורם בדרך ההצלחה] פ 2 יצייו לדרך הצלחה לעשות דרכם; פ 1 + לעשות דרכם
- 18 ההצלחה] נ הצלחה שיפקדו] נ שיפקדו קשיפקרו אתו] ק ס פ 2 ט²⁸ אותו עם] פ בידי שנאי] פ 2 ס ק ה נ שנאי יעשו] פ 2 עשו; פ 2 ויעשו כחכמתם] ס 1 נ בחכמתם וכחזקתם] ק פ < ס נ ובחזקתם יחפץ] ק ס נ יחפץ איש] פ 3 <
- 19 זרע] ס 3 < הבינה] ס 2 פ 3 הבנה דברין] פ 2 ס 3 דבר יתר] פ 1 יושר סתור] פ כתוב; ס 1 לראות] פ 2 לראות דבר סתור] ק ...; פ 2 קרי; פ 1 קרוע? או סתום] ס 1 <
- 20 הכתיב החסר על-פי מסמך 35. בספרו של קאהלה, קאסוטו השאיר את הכתיב 'קדש' ללא שינוי, וכך גם במסמך 18א.
- 21 בספרו של קאהלה ובמסמך 35 נכתב מכאן ואילך שם הויה, לעומת י"י עד כאן. אולם במסמך 18א קאסוטו העיר לגבי השם הראשון (שורה 2) 'השם במלואו' ובכל מקום בהמשך 'כני"ל'.
- 22 קאהלה הדפיס 'הדר' וקאסוטו לא תיקן. אך במסמך 18א תיקן 'הדר'.
- 23 הכתיב החסר — על-פי מסמך 35. בספרו של קאהלה, קאסוטו השאיר את הכתיב 'אותו' ללא שינוי, וכך גם במסמך 18א.
- 24 המלה 'הבינה' והאות הראשונה במלה 'מהרבנים' כתובות על המחק, ובוודאי היה כתוב 'המקרא ומהרבנים' (קאסוטו).

פתוח או טעם מהטעמים האילו ויציאוהו אליו לראות ולהשכיל
 ולהבין לא לקרות ולדרוש וישיבוהו למקומו וישמרוהו ולא
 יתפרד בו איש אין בו אמונה וה' אלהי ישראל ישים אתו
 סימן טוב סימן ברכה עליו ועל זרעו ועל כל ישראל ויתקים
 30 עליו מקרא שכתוב כי אצק מים על צמא ונזלים על יבשה אצק
 רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך וצמחו בבן חציר כערבים על
 יבלי מים זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב
 ידו לה' ובשם ישראל יכנה³⁰ וכל הברכות האמורות בו [עמודה
 רביעית (הרכבי)] יחולו ויבואו ויאתיו ויאגורו עליו ועל זרעו
 35 ועל כל הנלוים עליו ועל כל מי ישמע ויאזין ויקשיב ויעשה
 כדברים האלה ולא יחליפם ולא ימירם לעולם ולעולמי עולמים
 ברוך ה' לעולם אמן ואמן

- 27 פתוח] ק ... האילו] ק ס פ ה נ האלו ויציאוהו] ה נ ויציאוהו לראות] פ לראות בו
 28 לא] ק לה; פ להם; פ להם לא לא וישיבוהו] ס 23 וישיבוהו; ק וישיבוהו וישמרוהו] ס <
 29 יתפרד] ק ... [ועיני]; פ יעבור לעיני; ס יתפרדו; ס יתדבקו; ס 23 תגע אמונה] ק אמינה אתו]
 ק ס 23 ס 23 נ אותו; ס אות סימן טוב סימן] פ 23 סייט
 30 עליו] פ 23 על מר' ישראל; פ על מר שמחה עליו ועל] פ 23 על זרעו] ס 1 זרעו ויתקים]
 ק ס ה ויתקיים
 31 מקרא שכתוב] פ מק"ש שכתוב] נ שכי אצק] ס 3 ק 23 אצוק ונזלים] ס נ ונזלים
 ונזלים] ... [יכנה] ק 23 פ וכו' אצק] ס 23 אצוק
 32 זרעך] ס 13 זרעך וצמחו] ס 1 וצמחו בבן] ס 1 כבין; ס 23 ס 3 בבין
 34 האמורות] ס 1 האמורות בו] ק ...; פ בתורה
 35 יחולו] ק ...; פ < ויבואו] פ פ יבואו; ס 3 נ ויבאו ויאתיו] ק ...; פ ויחולו; ס 2 ויאחזו
 ויאגורו] ק פ ויגורו; נ ויאמרו ועל זרעו] ק ...; פ ועל ביתו
 36 ועל כל הנלוים עליו] נ < עליו] ס 3 אליו ישמע] ק 1 פ נ שישמע ויקשיב] ס 1 ויקשב
 38 ברוך ה' לעולם אמן ואמן] ק בילאיו אמן ואמן] ס 1 או"א

3. מסקנות מהשוואת הנוסחים

(א) נוסחי ספיר: ס 10 ס 23 יצאו ללא ספק מאותה העתקה, במהלך ההעתקות והדפוס נוצרו
 ביניהם ההבדלים. על המקור המשותף מעידות הטעויות המשותפות, למשל: השמטת 'הנשיא
 שלמה בן' (שורה 16), השיבוש 'בעזתה' — בזעתה' (שורה 17), השמטת 'וישמרוהו' (שורה 28)
 ועוד.

מבין שלושת הנוסחים ניתן להצביע על קירבה רבה יותר בין ס 23. ס 10 סוטה מהם במקומות
 רבים (למשל: הטעויות: 'הטהור' [שורה 4], 'והחכמים' [שורה 7], 'הדור' [שורה 15], והגירסה
 הנכונה 'המושבות' [שורה 18, לעומת 'הישיבות']). גם הנוסח שמביא בווארסקי, עמודי שש³¹
 מבוסס על העתקה זו, אולם יש בו סטיות ופירושים רבים, ועל כן לא נכלל במאמר זה.
 (ב) נוסחי פירקוביץ: מניחות התיקונים שנתן פירקוביץ' לספיר (19) והכתובת שבכתר הקראי
 בירושלים (25) עולה דבר מפתיע: אין הם מבוססים על הנוסח שהועתק עבור פירקוביץ' בחלב,

30 יש' מד, ג-ה.

31 ראה: אלוני, העתקי הכתר, עמ' 204.

פי שחשב ספיר (שהרי הם שונים מנוסח בבקטע שפרסמו בו"ש); אף אין הם בדויים מן הלב ללא סיס (שהרי יש בהם נוסחאות מקוריות, למשל 'בן הנשיא שלמה' [שורה 16]). הבסיס לנוסחי פ ינו אלא נוסח תיקון הסופרים של הרמ"א מקראקא, שפורסם ב'המגיד' בשנת 1857 (ק); ויש שורה של הוכחות חותכות לדבר:

(1) ההקדמה שנכתבה לפני הכתובת בכתר הקראי היא: 'אמרחי להעתיק רשימה היקרה [...]. וספר הנקרא כתב הירושלם שהוקדש למצרים לכניסת הירושלם'. הקדמה זו מבוססת על מה שנדפס בעיתון 'המגיד' שם: 'נעתק בעזהש"י ונתקן מחכם ... מן כתב ירושלים עיר הקודש תבנה תכונן לקהל מצרים לכניסת הירושלם'. אך מלים אלו אינן אלא הכתובת השלישית של הכתר לעיל, עמ' 285, בשיבוש. המעתיק לא השגיח כלל בכך שלפניו מלים בערבית, ואת המלים 'נהב = שלל' ירושלים' קרא 'כתב ירושלים'.

(2) טעויות משותפות: 'וכחוקתם' חסר (שורה 24), 'לה'להם' (שורה 28) 'ויגורו' (שורה 35).
(3) המקומות שלא היו ברורים למעתיק ק סומנו על ידו בנקודות (...). בנוסחי פ הושלמו מקומות האלה על פי סברה, וכמובן נוצרו סטיות מן הנוסח המקורי. אביא מספר דוגמאות: נחילה נוסח הכתר, בנוסח ק סומנו במקומו נקודות, לאחר החץ מובאים נוסחי פ: המלמדים < ישיבה (שורה 4); סתור, סדור < כתוב, קרוי (שורה 26); בו < בתורה (שורה 34); יחולו < --- שורה 35); וראתיו < ויחולו (שורה 35); ועל זרעו < ועל ביתו (שורה 35); ובמיוחד ראוי לציין תקון: הנודע בבן בויאעא < בן ירוחם (שורה 1). לא היה כאן זיוף מכוון, אלא השלמת החסר על הסברה.

(4) בהעתקה שבידי פירקוביץ' נכתבו מלים רבות בראשי תיבות. עובדה זו, המשתקפת גם: נוסח פ, גרמה למספר שיבושי נוסח, כאשר ראשי התיבות נתפסו כמלה רגילה: ק מר ר' < פ 2 ר' < פ 1 מר (שורה 5, ומקרה דומה בשורות 6, 10); ובעיקר בשורה 21: ק יחיים צורם בדרך הצלחה < פ יצ"ו לדרך הצלחה < פ יצו לדרך הצלחה] לעשות דרכם. הנוסח האחרון הוא שלמה על פי הסברה, לאחר שראשי התיבות יצ"ו נתפסו כמלת 'יצו'.

מן הדוגמה האחרונה עולה, שפירקוביץ' לא ראה בעיניו את מה שנדפס ב'המגיד', אלא קיבל נתק ממנו בלבד. האם היו ההשלמות של המקומות המטושטשים מעשה ידיו של פירקוביץ'? אם כן, יש לומר שהוא סמך על סברתו כדי להגיה על פיה את הנוסח המפורש שנתן לו ספיר. אין ללול את האפשרות שמישהו אחר השלים את החסר בנוסח 'המגיד' ונתן לפירקוביץ' העתקה למה.

למרות האמור לעיל, יש להעיר שנוסח פ לא היה מבוסס רק על שחזור ק, שכן יש בו נוסחאות זסרות בק, כגון: 'בצרה' (שורה 9); 'המהיר' (שורה 4); 'סלה קדש לה' (שורה 13). הגירסה שר' במקום 'הישר' (שורה 9) מעידה כנראה שההעתק שמסר ספיר לידי פירקוביץ' שימש יירקוביץ' בסיס למספר תיקונים בנוסח שהיה בידיו.

העתקות בו"ש, הרכבי ונחמד: שלוש העתקות אלו הן הטובות ביותר (לפני גילוי העתקת וסוטו). נוסח הרכבי הוא המדויק ביותר, ובדרך כלל גם שמר על הכתיב המדויק שהיה במקור. ההעתקה שהועתקה עבור פירקוביץ', שאת תחילתה פרסמו בו"ש, היתה מדויקת, לדוגמה יצוין: יתיב במלה 'הטיב' (שורה 3).

הנוסח של קאסוטו: בשני מקומות הניח קאסוטו נוסח משובש של 10 בספרו של קאהלה: לי להעיר עליו (שורות 7, 15), אך תיקן אותו בדף אחר מרשימותיו. ישנם מספר מקרים שהכתיב

שציין קאסוטו בפירושו (על ידי הוספת אמות קריאה בנוסח הדפוס של קאהלה או מחיקתן) מנוגד לכל יתר ההעתקות, למשל: 'ישרון' (שורה 12), 'האילו' (שורה 27). העובדה שקאסוטו בדק בדקדוק את הכתיב, לעומת אחרים שלא הקפידו עליו, והעובדה שנוסח קאסוטו לפנינו במקורו ולא בדפוס שעלול להיות משובש, עובדות אלו מקנות עדיפות לנוסח קאסוטו.

ג. קונטרסי המסורה והכתר

1. קונטרסי המסורה וספר 'דקדוקי הטעמים' -

חכמי המסורה עסקו בפרטי ניקוד, טעמים וכתיב. מלבד הערות המסורה המלוות את הטקסט המקראי בין הטורים ('מסורה קטנה') מעליהם ומתחת להם ('מסורה גדולה'), מצויים פרקי מסורה ופרקי 'דקדוק המסורה' כחיבורים נפרדים. פעמים רבות נספחו חיבורים כאלו למצחפי המקרא — לפנייהם ולאחריהם.

ספר 'דקדוקי הטעמים' המיוחס לרבי אהרן בן משה בן אשר הוא לקט של פרקי 'דקדוק המסורה' הכתובים בחרוזים. המחבר בחר חלק מקונטרסי מסורה, סידר אותם על פי דרכו, וניסח אותם בחרוזים בסגנונו.

ז' בר וה' שטראק (=בו"ש) הוציאו בשנת 1879 את ספר 'דקדוקי הטעמים' על פי כתבייד רבים שהיו ברשותם, וכללו בהוצאתם גם קונטרסי מסורה נוספים. פרופ' א' דותן פרסם את ספר 'דקדוקי הטעמים' במהדורה מדעית, ולא כלל בה פרקים שלדעתו אינם חלק מ'דקדוקי הטעמים'; במהדורתו כלולים אפוא רק חלק מן הפרקים שבמהדורת בו"ש. דותן ערך גם השוואה לנוסח קונטרסי המסורה העוסקים בעניינים של הפרקים שהכליל במהדורתו.

בידי בו"ש היתה העתקה של הכתוב בקונטרסים שלפני כתר ארם צובה ולאחריו, והם כללו מקצת ממנה במהדורתם. העתקה זו אינה ידועה היום, ודותן קבע שיש 'הפסד ניכר' בהיעדרו של מקור זה ואבד לנו מקור חשוב ביותר' להשוואת נוסחאות דקה"ט ולימוד גלגוליהם: 'היו בו ככ"ח [=כתר ארם צובה] נוסחים עצמאיים, הנבדלים מנוסחי שאר כתבי היד, והיו ראויים בלי ספק לעיון מדקדק'.¹

תיאורו של קאסוטו משלים חלק גדול מן החסר. הוא העתיק אמנם רק כמחצית מן הכתוב בקונטרסים — חמישה-עשר מתוך עשרים ואחד הסעיפים הועתקו בשלמות, או כמעט בשלמות — אך כל החומר תואר על ידיו תיאור מדויק, המאפשר לנו לפתור חלק מן הבעיות שהתעוררו בהעתקות הקודמות. העתקתו של קאסוטו היא גם מוסמכת יותר מנוסח בו"ש. שכן בר ערך את החומר שהיה בידי על פי כתבייד אחרים, ותיקן מסברת עצמו בלא לציין זאת כראוי.

העתק נוסף מלבד ההעתק שהיה בידי בו"ש, היה בידי ויקס. היו אלו שני העתקים שונים, שהרי ויקס ציין² שבהעתק שלפניו ישנה פיסקה יתרה בסוף החלק שלפני הכתר, ופיסקה יתרה בסוף החלק שאחרי הכתר לעומת ההעתק שבידי בו"ש וחסרות בהעתק שבידיו מספר פיסקות בתחילת החלק השני. לאור רשימותיו של קאסוטו מתבררות הסיבות להבדלים בין שני ההעתקים.

1 דקה"ט-דותן, עמ' 103, 101, בהתאם.

2 ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13.

אזכיר פה עוד שתי סוגיות שבהן נוספו עתה נתונים המסייעים להכרעה: בסעיף 20 (בו"ש 6) מופיע המשפט 'אהרן תעשה מחנה (ל)אבתיך'. היה מי שראה במשפט זה רמז לשמו של רבי אהרן בן-אשר. בר כלל משפט זה רק פעם אחת בקטע, ועתה מתברר שמשפט זה מופיע פעמיים בשני חלקי הסעיף. בסעיף 12, שבו ישנה סתירה בין נוסח הקונטרס ובין מסורת הכתר גופו, מסתבר שהנוסח המקורי של קונטרס המסורה היה שונה ותוקן מאוחר יותר. בעיות אלו יידונו במקומן. הסתפקנו במספר הערות העולות מן הנוסח שלפנינו. הניתוח והדיון בתוכן פרקים אלו, נעשו כבר על ידי דותן בסעיפים שנכללו במהדורת דקה"ט שלו. גם בשאר הפרקים לא ראינו מקום לדיון מפורט ללא בדיקה מקיפה של כל שאר כתבי-היד הידועים.

שאלה חשובה שעלינו לדון בה, היא שאלת הקשר בין הכתר ובין נספחיו. השאלה הועלתה כבר על ידי דותן (דקה"ט-דותן, עמ' 23). יש לדון בנפרד בקונטרס שלפני הכתר ובקונטרס שאחריו, בשל אופיים השונה.

הקונטרס בתחילת הכתר

לפי רשימותיו של קאסוטו, היו בראש הכתר שבעה דפים של פרקי דקדוק המסורה, דפים אלו נכתבו בקונטרס נפרד. מספרם הבלתי-זוגי של דפי קונטרס זה ראוי לציון מיוחד. קאסוטו בדק את הרכבו של הכתר כולו, וציין שכל הקונטרסים המרכיבים אותו (פרט, אולי, לאחרית אחד) הם בעלי מספר זוגי של דפים. מכאן, שהקונטרס הראשון של דקדוק המסורה נכתב בנפרד וצורף אחר כך אל הכתר. הכותב השלים בשבעה דפים את חומר המסורה שרצה להביא, ועל כן יצר קונטרס בעל מספר אי-זוגי של דפים. יתכן, כמובן, שבתחילה היה עוד דף חלק בקונטרס זה והוא נשמט במשך הזמן.

בזמן הקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים כבר היה הקונטרס חלק מן הכתר, שהרי כתובת ההקדשה שבראשו דומה לכתובת שבראש חלק התורה (דף 1 ע"א ודף 8 ע"א).³ כותב קונטרס המסורה הזה החל לכתוב בעמוד ב והותיר את העמוד הראשון ריק, כדרך שנהג סופר הכתר.

סידור פרקי דקדוק המסורה לפני הכתר

פרקי דקדוק המסורה שלפני הכתר סודרו באופן מיוחד, שאין כדוגמתו בשום כתב-יד אחר (דקה"ט-דותן, עמ' 4). אפשר להצביע על הגיון מסוים בסידור זה ובדרך ניסוח הפרקים השונים. הסעיפים הראשונים הם שיר הלל למקרא ולחלקיו (סעיף 1), לאותיות הא"ב ולאותיות אוי"ה (סעיפים 2, 4), ולטעמי המקרא (סעיפים 3, 5). סעיפים אלה כתובים בחרוזים. אחריהם באים סעיפים הדנים בעניינים שונים, ובכללם בשווא שבאותיות הדומות ובשוושים שונים. פרקים אלו כתובים בפרוזה, ללא חרוזים (וחלקם אף בארמית). הדבר מעיד כנראה על קדמות הנוסח, שכן חלק מן הפרקים עובד מאוחר יותר ונוסח בחרוזים לצורך 'דקדוקי הטעמים' שכולו מחורז. מחבר קונטרס זה ביקש לנסח את שירי ההלל המתארים את האותיות והטעמים בחרוזים

3 ראה לעיל בפרק 'הכתובות שכותר', עמ' 285. ראה נוספת לקדמות חיבורו של קונטרס זה עולה מכתב-יד שן וחיזוקו להלן בפרק 'מסורת הכתר על המלים המורכבות'.

ולנהיח את כללי הדקדוק המוריס על אופן קריאת השווא או כתיבתו באורח שנמסרו לכתחילה. שני פרקים חורגים מעקרון זה: הסעיף על משרתי הזרקא (סעיף 6) הוא מחורז, ומהווה, כנראה, נקודת מעבר מן החלק המחורז לחלק הבלתי מחורז. הסעיף האחרון על האותיות הגרוניות (סעיף 20) שייך על פי תוכנו ועל פי חרוזיו לקבוצת הפרקים הראשונה. ייתכן שהוא הובא בסוף הקונטרס כחתימה, או אולי נוסף לקובץ זה מאוחר יותר, שכן הקטע שלפניו מסתיים בפסוק המשמש לחתימה: 'סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר'.

תחילת הטקסט המקראי

על פי עדותו של קאסוטו מתחיל ספר בראשית בדף 8 עמוד ב. בעמוד א של דף זה מצויה כתובת הקדשה לקהילת הקראים בירושלים. כתובת זו, ככל כתובות ההקדשה בכתר, נכתבה שנים רבות לאחר כתיבת הכתר. סופר הכתר הותיר עמוד חלק, כדי למנוע השחתת הכתוב במשך הדורות, ודרך כתיבה זו היתה מקובלת אצל הסופרים. ושם ייעד הסופר מראש עמוד זה לכתובת הקדשה דוגמת המצוי בכתב-יד לנינגרד (ל). הכתובת שבראש ל: 'זה המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר [...] ונשלם בחודש סיון [...]'. נכתבה לאחר סיום התקנת כתב-היד כולו, והסופר, שהתחיל ב'בראשית ברא' בעמודו השני של כתב-היד, הותיר מראש מקום לכתובת שתעמוד בראש כתב-היד.⁴ גם כתב-יד הנביאים מקהיר (ק) מתחיל בעמוד ב. נראה שגם סופר הכתר וכותב קונטרס המסורה נהגו כך, אך בהם נוצל אותו עמוד ריק רק לאחר שנים רבות, בעת הקדשת הכתר.

הקונטרס שבסוף הכתר

בסוף הכתר היה קונטרס מסורה בן תשעה-עשר דפים אך תוכנם שונה מזה של הקונטרס שבראש הכתר. בקונטרס שבראש היו פרקי דקדוק מסורה, ובקונטרס האחרון היו רשימות של חילופים ושל פסקים. קונטרס זה החל בעמוד א ולא בעמוד ב, כיון שיועד מתחילת כתיבתו להיות צמוד לכתר בסופו, ועל כן לא היה חשש שעמודו הראשון ישחת.

כתובת ההקדשה הארוכה, המובאת בסוף חלק הכתובים, מאוחרת ביחס לכתובת הכתר. לפני כתיבתה היו בכתר שניים וחצי עמודים ריקים בין סוף הכתובים ובין עמוד המסורה (דף 0 ע"ב): מחצית העמוד האחרון של כתובים והעמוד שאחריי שימשו אחר כך לכתובת כתובת ההקדשה — ועמוד נוסף נותר חלק. נראה שאף כאן הותיר הסופר מקום לכתובת, ומקום זה נוצל, אך לא במלואו.

הדף בין סוף התנ"ך ובין קונטרס המסורה (סימנו אותו בסיפרה 0) לא היה חלק מקונטרס המסורה האחרון. זאת אפשר להסיק: מן התוכן השונה שבו; מעדותו של קאסוטו שדף זה היה חלק מהקונטרס האחרון של כתובים; ומן העובדה שלא העתיקו דף זה לויקס כשהעתיקו לו את קונטרס המסורה. מכל זה מסתבר, שניכר היה שדף זה אינו חלק מקונטרס המסורה. אף קאסוטו

4 במהדורת הצילום של ל (הוצאת מקור, תשל"א) שונה סדר הדפים. לאחר העמוד הראשון מופיעים שני עמודים שמקומם בסוף כתב-היד (עמ' 3-2). 'בראשית', שמקומו בעמוד השני מופיע בעמ' 5 כעמוד א: על המבנה הנכון ניתן ללמוד מן הקטלוגים המתארים את ל: פיננער, פרוספקטוס, עמ' 81 ואילך; הרכבי-שטראק, קטלוג, עמ' 263 ואילך.

העתיקו בנפרד מתיאור הקונטרס האחרון. דף זה מסתיים בסעיף העוסק בלשון ברכה. סעיף זה נראה מוזר כאן, שכן הוא קטע של 'דקדוק מסורה', וקטעים מסוג זה מקומם בקונטרס שלפני הכתר. ואמנם בקונטרס זה כבר הופיע אותו סעיף בנוסח שונה במקצת (סעיף 8). משום כך נראה שתפקידו של סעיף זה כאן הוא להוות סיום של ברכה לכתב-היד.⁵ אם אמנם כך, הרי עבר זמן מסוים בין השלמת הכתר ובין צירוף אותו קונטרס אחרון. הקונטרס השני אינו כולל כל כתובת הקדשה או קולופון.

קולופון מקורי לכתר?

אין בידינו לאשר או לדחות את השערת אלוני,⁶ שהכתר הכיל קולופון מקורי של כותבו, ודף זה נתלש במשך הדורות. לכאורה יכולה טענה כזו להסתמך על מספר הדפים הבלתי-זוגי בקונטרסים לפני הכתר ואחריו, אך עובדה זו קל יותר להסביר בכך שקונטרסים אלו הוכנו באופן נפרד מן הכתר גופו. אולי יש לשאול: אם הותר הסופר מקום מיוחד לכתובות בראש הכתר ובסופו, מדוע לא כתב במקומות אלו את הקולופון שלו (כמו שנהג הסופר בכתב-יד ל)?

2. הדפים שלפני הכתר

דף 1 ע"א

[שתי כתובות הקדשה. לעיל, פרק ב]

דף 1 ע"ב

[1. בר"ש 3 — דותן שער ב — סדר המקרא⁷]

סדר המקרא תורה האשמרת הראשונה קדמניות וסידורים כתורה משנה תורה כתורה סיום התורה כתורה: אמת

סדר הנביאים

האשמרת התיכונה שילום התורה במעמד⁸ התורה ולמדים ממנה הורייה בתורה משיבי נפשות צירי אמונה עומדים במגדל מעל לעם וכל אחד ואחד דבר אמת בפיו ובעניניו באשמרת התיכונה יושבים בכבוד

סדר הכתובים האשמרת האחרונה קבלה שלאמת וזכרון ראשנות ושמותם מלמדים עליהם תורה נביאים וכתובים על הייחידים בראשיהם ועל הכלל על⁹ להודיע שכל הבראו¹⁰ והעליונות והחתונות

5 לשם הקבלה כדאי להזכיר את אחד הדפים המעוטרים בסוף ל (כרך ג, עמ' 293, במהדורת הצילום) שבו נרשמו ארבע מסורות של לשון ברכה.

6 אלוני, כתב ההקדשה עמ' 29.

7 רשימות קאסוטו נמצאות בפינקס שסימנו 15. הסבר הסימנים: המספור השוטף לקטעים הוא המספור שקבעו בר ושטראק (דקה ט"ז, עמ' XXII) להעתק רשימות הכתר שהיה בידם (סימנו במהדורתם A). המספור המצוין 'בר"ש' הוא מספר הסעיף במהדורת דקה ט"ז; הציון 'דותן' רומז למספר הסעיף במהדורת דקה ט"ז דותן.

לקטע זה עיין: דקה ט"ז דותן, עמ' 170-172. כפי שהרגיש דותן (על פי מהדורת בר), הנוסח אצלנו קרוב לכתב-יד קא. נוסח קרוב נמצא גם בכתב-יד הנביאים מקהיר.

8 קאסוטו הסתפק כנראה אם לקרא כ"ת או כ"ף, ומשום כך רשם את האות כ"ף מעל לאות כ"ת.

9 ככל המקורות המקבילים נוספה פה המלה 'גבוליהם'.

10 קאסוטו תיקן אחר כך ל'הבטוי', וראה: דקה ט"ז דותן, עמ' 171.

והקדמניות והחדשות שהם על גבולם ועל חלקם ועל סידורם וכן העליונים והתחתונים והנקודים והעקומים והחיצונים ואינו וישנו אם רבו בשמות ובמינים הם שבים לסידור הזה בבית קדש הקדשים והקדש וחצר אהל מועד והמשכילים יבינו

[2. כ"ו"ש 5 — אופיין של כ"ב האותיות וחלוקתן]

אילו תולדות עשרים ושתים: אפידת שימוש הכל בדיבור אמירת כל: לא להוסיף יכול: עליהם מכל: וישובם עשרים ושתים: חקוקות על לחתים: מהם כפולות בכפליים: בכתב ובדיבור שפתים: ומהם ארבעה ברשימה מעמיקים לתהומה¹¹

עמודה שנייה

ואחד תולד לרומה: עומד בזקוף קומה: ומהם שלשה מופלאים: בתרשיש ממלאים: ובפז מסלאים: מלכים צופים וראים: משלשתם יחד להתאים: כל גלויים ומחבאים: ידיהם בכל כפראים: ומהם כפולים בלשון: ננאמים ביופי לחשון: בבית בליעה ושפה ולשון: שבעה עומדים בדגשון: ומשם שנים עשר: מתלחמים עם כל בשר: לכל אחד נגיד ושר: בדעת וחכמה ומוסר: ומספר כולם עשרים ושבעה אות: ויסודם עשרים ושתים אות: מותחות וכופפות:¹² וחמשה עדופות: ובחר אלהינו בתורה ובכתב: ובחכמה פירש אותה: בדבריו וצירוף מלותיו: וחסרותיו ויתרותיו: וכותבתיו ומסקותיו וטעמיו ונקודותיו: ובחכמה הקביע: לב מביע: כנחל נבע: והגרן בחיך: והחיך בלשון: והלשון בניב שפתים: ושפתים והפה מגידים עיניי הכתב: והכתב בתיבות: והתיבות באותות: והאותות בחריתה: וחריתה בנקודות: והנקודות בשמות: ושמות בפירוש: והפירוש בעניין: והעניין בצירוף השכל:

טובה חכמה מגבורה

הנחמדים מזהב ומפז רב ומתוקים מדבש וצופים¹³ [תה' יט, יא]:

סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר [תה' קיא, ח]

דף 2 ע"א [כרוך הפוך ומסומן אצל קאסוטו 2 ע"ב]

[3. כ"ו"ש 17 — דותן שער א — על טעמי כ"א ספרים]

שער הטעמים: שנים עשר רשומים: כמאורת מקוימים: מהם קטנים ומהם רמים: גלויים ולא נעלמים:

עמודה שנייה

..... זה הוא כלל הטעמים ומשרתים נעימים: מגולים ולא סתומים: מפני נבונים וחכמים

[4. כ"ו"ש 29 — סימני אוי"ה]

סימני אויה: אשר מראש קנויה: גלויה ולא תבויה: מפי חכמים עשויה: אותות ארבעה: אויה הקבועה: אשר במקרא נטועה: סידרם אשמיעה: וסודם אודיעה

דף 2 ע"ב [מסומן אצל קאסוטו 2 ע"א]

למה משנים ועשרים: ארבעה נעשו שרים: וכאשר נמסרים: אל בגד כפת נאסרים: ברפיון מסופרים: זו היא עילתם: ויופי חידתם: בנועם קריאתם: ואין במקרא כמותם: כל אות שבמקרא: על אפניו נקרא: לא יומר באמירה: חוץ מארבעה בספירה: או"ה האמורה: שהם על שתי דרכים: להם לבדם נסוכים¹⁴ בהם ערוכים: וזו המסלא: פעמים יפלא: ופעמים יגלה: יוד המעולה: פעם יפלא: ופעם

11 הכוונה היא לאותיות כ"ף, פ"א וצד"י סופיות וק"ף. נו"ן סופית נכתבת בכתב־היד העתיקים כך שכמעט אינה בולטת מתחת לשורה, והיא נבדלת מהאות ו"ו בצורתה המפותלת.

12 חילופי כינוי פעול בכינוי פועל (ראה קטע 4, הערה 19).

13 קאסוטו ציין sic, כי בנוסח המסורה נאמר 'ונפת צופים'.

14 משמעות הקר שאחרי המ"ם הסופית אינה ברורה.

יעלה: ה"י אלף הנפלא: בדרך אחד יעלה: פעם יפלא; ופעם יגלה: ואלה העדים: אשר על זה מעידים: ופתרונם מגידים:

ולמדה את בני ישראל שימה בפייהם [דב' לא, יט]
 ופתח התבה בצדה תשים תחתים [בר' ו, טז]
 ויאמר אלי לבנות לה בית בארץ שנע' [זכ' ה, יא]
 הכרת תכרת הנפש ההיא עונה בה [במ' טו, לא]
 ויאמר אליו גדעון בי אדני ויש ה' [שופ' ו, יג]
 אליו פי קראתי ורומם תחת לשוני [תה' סו, יז]
 אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו ס' [תה' ד, ט]
 אמרו בלבם נינס יחד שרפו כל מועדי [תה' ער, ח]
 ושבתי בשלום אל בית אבי והיה יי [בר' כח, כא]
 ראי בחוץ [תה' לא, יב]
 אלף בדרך ה"י יצא¹⁵ ובא בוא ושטף ו' [דנ' יא, י]
 קרץ מצפון בא בא [יר' מו, כ]

עמודה שנייה

ושאר האותיות: ¹⁶ בדרך אחד עמותות:

לא ישתנו בדתות: כאשר יאספו:

עם בגד כפת ירפו: ולא יתחלפו:

חוץ משבעה עשר פסוקים: ¹⁷

את זה פוסקים: ואתו נתקים:

מנינם אודיעה: ומספרם אשמיעה¹⁸

אשירה ליה' כי גאה גאה [שמ' טו, א]

שירו ליה' כי גאה גאה [שמ' טו, כא]

מי כמכה באלים יה' מי כמכה [שמ' טו, יא]

נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת [שמ' טו, יג]

בגדול זרועך ידמו כאבן עד יעבר [שמ' טו, טז]

ושמתי כדכד שמשתיך ושעריך ל' [יש' נד, יב]

עצר בעצמתי ונלאיתי כלכל ולא אוכי [יר' כ, ט]

אדרגזריא גדבריא דתבריא תפתיא [דנ' ג פס' ב ופס' ג]

וחכמה כחכמת אלהין השתכחת בה [דנ' ה, יא]

יטעמים הקודמים בתיבה: ¹⁹

גאלת בזרוע עמך בני יעקב ויוסף ס' [תה' עו, טז]

ויאמרו אליו לא אדני ועבדיך באו [בר' מב, י]

ותאמר מה פרצת עליך פרץ ויקרא [בר' לח, כט]

ואתה מגדל עדר עפל בת צ ע תאונה [מי' ד, ח] ²⁰

הוא יבנה בית לשמי וכננתי את כסאו [שמ"ב ד, יג]

15 אין אלף עיצורית באה בסוף המלה, ועל כן צורפו כאן 'אלף' ו'הא' יחד, כאמות הקריאה לתנועת הקמץ.

16 על פי החרוז צ"ל 'האותות', וכך ככתב־יד ל' במקום זה, ובכרת בסעיפים הסמוכים.

17 מניין זה אינו ברור, וייתכן שהוא כולל פסוקים וקאטיגוריות ('כב' וכד') כאחת. בר תיקן לעשרה.

18 קאטוטו מעיר שכל פסוק נכתב בשורה לעצמו. זו היא הסיבה לפסוקים הנקטעים באמצע מלה.

19 אלו מקרי דחיק. ככתב־יד ל' 'הקדומים', בחילוף בינוני פועל בכינוני פעול.

20 הדחיק במלה 'תאונה'. משהבחין הכותב שהוא קרב לסוף השורה, קיצר את המלים 'ציון עדיך'.

ובית בית כף כף בית פי:
ואכבדה בפרעה ובכל חילו ברכבו [שמ' יד, ד]
ותתפשהו בבגדו לאמר שכבה [בר' לט, יב].
על ההכין האלהים לעם כי בפתאם [דה"ב כט, ל"א]²¹

דף 3 ע"א

ותרת אמת היתה בפיהו ועולה לא [מל' ב, ו]
ויהי בבואם וירא את אליאב ויאמר [שמ"א טז, ו]
ויהי ככלות ישראל להרג את כל ישב' [יהו' ח, כד]
הלא ככרמיש כלנו אם לא כארפד [יש' י, ט]
ויהי בבואה ותסיתתו לשאול מאת [יהו' טו, יח; שופ' א, יד]
ויהי בבואו ויתקע בשופר בהר [שופ' ג, כז]
כאשר יהיה שוא תחת האות הראשון יהיה דגש כמות זה...

[5]. ב"ש 18 — על הטעמים של ספרי אמ"ח

שער טעמים שמונה: אשר בשלשה

עמודה שנייה

ספרים תכונה: חתומים בשכל ובניה: שמונה שרים גבורים: בגרון ולשון אמורים: וארבעה להם מחוברים:

.....

זה יסודם המעולה: היורד ועולה: והגועה ותולה: בין ושכל ממלא: מי חכם וישמר אלה:

דף 3 ע"ב

[6]. ב"ש 21 — דותן שער ט — סימן מארכה לזרקא

דרך אזלה: העולה היא למעלה: אם יש לפניו שופר וגיעיה: וזרקה עמהם חנויה: ...

עמודה שנייה

[7]. ב"ש 33 (בהערה ע"מ 32) — דותן שער ה — שווא הדומות²²

סימן שני האותות אשר יהיו בתיבה אחת כמות הנני הננו צללי חקקי קללת קללתך רבבות והם על שני

דף 4 ע"א

דרכים מהם מה שיפתח בפה ומהם מה שלא יפתח סימנם כאשר יהיה בתיבה שני אותות מותאמות²³
כמות הוי החקקים [יש' י, א] יסכהו צאלים צללו [איוב מ, כב] וגללו את האבן [בר' כט, ג] הללו אתי' [תה'
קמח, א ועוד] צללו כעופרת [שמ' טו, י] והאזניחו נהרות דללו וחרבו [יש' יט, ו] כאשר תהיה גיעייה קטנה
או גדולה קודמת לאות הראשון אשר בתיבה כמות אם יחטא איש לאיש ופללו אלהים [שמ"א ב, כה]
וכל הדומה להם ואם לא תהיה גיעייה קטנה ולא גדולה לא יפתח בקריאה כמות כי קללת אלהים תלוי

21 מעמודה זו, שהועתקה כשלמות על-ידי קאסוטו, ניתן ללמוד שכלל הנראה היו בקונטרס זה עשרים וחמש שורות בעמוד, לעומת עשרים ושמונה בכתר גופו (ראה הערה 18).

22 הסימן כלול צוטט כמעט במדויק על ידי ב"ש, כפי ששיער דותן (עמ' 286). לקבוצת הפסוקים הראשונה צרף בר את 'והתפללו' (מל"א ח, לב) על פי כתב-יד T19, והשלים על פי ההקשר 'כאשר תהיה געיה' [...] קודמת לאות הראשון אשר בתיבה [יפתח בקריאה], בלא להעיר על כך.

23 כך בכתב מלא. דותן הציע תיקון 'מתאימות' (עמ' 286), אך ראה קטע 2, הערה 12.

ז' כא, כג] הננו עצמך ובשרך [שמ"ב ה, א] כן דרך כל המקרא כולו חוץ מששה פסוקים שהם חולקים על כי הם בגיעיה ולא יפתחו בקריאה: אלך אשובה אל מקומי עד אשר יאשמו ובקשו פני בצר להם וחרונני [ה' ה, טו]: זבח תודה יכבדני ושם דרך אראנו [תה' נ, כג] אז יקראני ולא אענה ישחרנני ולא צאנני שלש' בפסוק אחד [מש' א, כח] אני אהבי אהב ומשחרי ימצאני [מש' ח, יז]

בר"ש 53 — דותן שער כא — לשון ברכה²⁴
לשון ברכה שיהיה טעמו על בית לא יפתח בקריאה כמות ויתברכו

ודה שנייה

כל גוים יאשרוהו [תה' עב, יז] והתברכו בו גוים ובו יתהללו יר' ד, ב] וכל לשון ברכה שיהיה טעמו על יפתח בפה בקריאה כמות ואברכה מברכך [בר' יב, ג] ברכני גם אני אבי [בר' כז, לד] ברכו יח' מלאכיו ז' קג, כ] ברכו יח' כל צבאו [תה' קג, כא] חוץ מפסוק אחד כי טעמו על כף ולא יפתח בקריאה והוא שון ארמית ולעליא ברכת ולחי עלמא שבחת והדרת די שלטנה שלטן ע' [דנ' ד, לא]

בר"ש 12 — שורא לפני יר"ד²⁵
מילה דסמיך לה יוד אתה קדמיה בראש תיבותא מתנקד בשוא ומתקרי בחדה נקוטי²⁶ כמות ביום זה היה בטוב [קה' ז, יד] ביום עשתי [במ' ז, עב] יום ליום יביע אמר [תה' יט, ג] כיד המלך [אס' א, יז] ויד היתה [מל"א יח, מו] ליום קומי לעד [צפ"ג, ח] לישבאב [דה"א כד, יג] ליהוא [מל"ב יב, ב] ליקים [דה"א יב] מתנקד בשוא ומתקרי בחדה נקוטי

בר"ש 51 — דותן שער כב — לשון אכילה²⁷
קרייה לשון אכילה לא פתח בפמה כמות לא תאכלו על הדם [וי' יט, כו] לא תאכלו כל נבלה [דב' יד, כא] ז יהיה שלוש נקודות תחת למד פתח יקרא כמות כל זכר בבני אהרן יאכלנה [וי' ו, יא] הטמא והט' ללנו [דב' יב, טו] בר מן חד כי יש תחת למד שלוש נקודות ואינו פתח ברבות הטובה רבו אוכליה [קה' ה,

4 ע"ב

בר"ש 13 — אותיות שימוש לפני יר"ד בחיריק]
תיבה שבמקרא כמות לישראל בישראל ליצחק ביצחק ביזרעאל [שמ"א כט, א] ליזרעאל [מל"א ד, יב] אה ביראה [תה' ב, יא] ביקרותיך [תה' מה, י] נקודו בשוא תחת האות הראשון ונקודה אחת תחת יוד :א יוד בפה ובקריאה

ף פיסקה זו שתי שורות וחצי מחוקות [הערת קאסטר]²⁸

הנוסח קרוב מאוד לנוסח פירקוביץ B9 (= 6, דותן עמ' 263). נוסח קרוב בסדר שונה מופיע בדף שלאחר התנ"ך בכתד. ראה להלן, עמ' 306 קטע 24.

קטע זה, וכן הקטעים 10, 14, * 20 מנוסחים ארמית.

הכינוי 'נקוטי' 'נקוטיין' בטקסט ארמי נמצא גם במסורה הגדולה של הכתר (למשל שמ"ב ט, יב; איוב מא, כו), ותוקן כאן על ידי בר (הערת פרופ' ייבין; ראה לוינגר, מקורותיו, עמ' מח).

הניסוח וחלק מהדוגמאות אינם ידועים משום כתב-יד אחר. השווה לחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ג). אולי היתה כאן התייחסות לשיטת בן-נפתלי כתיבות מסוג זה, ראה בחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ד).

12. בור"ש 35 (בהערה) — דותן שער כו — לשון עשייה²⁹
כל לשון עשייה שבמקרא מקפין בגיעיה כמות ומעשה עבדת בית האלהים [דה"א כג, כח] **כי את כל מעשה** [קה' יב, יד] **בכל מעשיך ובכל משלח ידיך** [דב' טו, י] **חוץ מששה פסוקים נקראים בשופר בלשון עשייה ויעשו כן ויצאו אליו את חמשת המלכים** [יהו' י, כג] **ישועה**³⁰ **בל נעשה ארץ ובל יפלו יושבי תבל** [יש' כו, יח] **ומראיהם ומעשיהם כאשר יהיה האופן** [יה' א, טז] **ויאמרו אליו מה נעשה לך וישתק הים מעלינו** [יונה א, יא] **וירא אלהים**³¹ **את** [יונה ג, י] **ויעשו כן דתנין** [שם' ז, י]

13. בור"ש 32 — לשון יראה]
כל לשון יראה געי כמות וייראו האנשים [בר' כ, ח; מג, יח] **וייראו מאד כי עיר גדולה** [יהו' י, ב] **איך ייראו את יי'** [מל"ב יז, כח] **וכל לשון ראייה חטף כמות ויראו ויקחו א** [במ' יז, כד] **ייראו בני ישראל** [שם' טז, טז] **אם יראו את הארץ** [במ' יד, כג] **חוץ מפסוק אחד כי הוא לשון ראייה והוא געי כי עתה הייתם לא**³² **תראו חתת ותיראו** [איוב ו, כא] **ושאר קרייה כל לשון ראייה חטף**

עמודה שנייה
 14. בור"ש 52 (בשינוי סדר) — לשון גרישה]³⁴
כל לשון גרישה בקרייה לא פתח כמות ויגרשו את יפתח [שופ' יא, ב] **כי גרשוני היום מהסתפח** [שם"א כו, יט] **בר מן חד פתח לדוד בשנותו את עמו**³⁵ **לפני אבימלך ויגרשוהו וילך** [תה' לז, א] **וכל גרישה ההוי תחת שין תלת נקוטיין פתח כמות לא אגרשנו מפניך** [שם' כג, כט] **מעט מעט אגרשנו מן ה**³⁶ **[שם' כג, ל] ואגרשנו מן הארץ** [במ' כב, ו]

15. בור"ש 20 — דותן שער ד — מארכה ותיברה]
כל תיבה שבמקרא שיש בה מארכה ותיברה אין ביניהם לעולם אלא שוא כמות וישבו בבאר שבע ומולדה [דה"א ד, כח] **וישבו בגלעד כבשן** [דה"א ה, טז] **על כן קראו שם** [דה"א יד, יא] **ישתרגו עלו על צוארי הכשיל כחי** [איכה א, יד] **חוץ משלשה פסוקים כי הם במארכה ותיברה ויש ביניהם שוא ופתחה ותעלו על שפת לשון ודבת עם** [יה' לו, ג] **בני ישראל אל תלחמו עם יי' אלהי דה"ב יג, יב] וידרש יחזקיהו על הכוהנים והלויים** [דה"ב לא, ט]

29 קאסוטו מעיר ששני הפסוקים האחרונים שהובאו בקטע זה נוספו בין השיטין ביד אחרת (לכן גם נרמזו בקיצור לעומת הראשונים). לא ברור אם המניין 'שישה' היה מלכתחילה או שנכתב על המחק. כללנו מופיע בקונטרסי מסורה שונים כשתי צורות (ראה דיונו של דותן): בצורה הראשונה, כמו אצלנו, נמסרת רשימה של הפסוקים בלשון עשייה שבהם מופיע מונח לפני זקף. רשימות מסוג זה מונות ארבעה, חמישה או שישה פסוקים. בצורה השנייה של כלל זה נקבע כלל דקדוקי, שהשופר (=מונח) יבוא כאשר הטעם אינו באות שייין. גם לנוסחאות אלו מצורפים פסוקים (בדרך כלל ארבעה), אך הם משמשים רק להדגמה. במסורה הגדולה של הכתר ליה' א, טו נאמר: 'כל לשון עשיה בגיעיה ומקף בר מן הין...'. נמנים שם חמישה פסוקים, וביניהם 'ויעשו כן' היכול לרמז לשם' ז, י או ליהו' י, כג. קיימת פה, אם כן, סתירה בין מסורת הכתר עצמו (הגורס חמישה) ובין הקונטרס הקודם לו (הגורס שישה). גם העובדה ששני פסוקים נוספו במאוחר בנוסח הקונטרס אינה פותרת את הבעיה: עדיין ארבעה בתוך וחמישה בפנים. אף אין אנו יודעים כיצד הטעים הכתר בשם' ז, י וביונה ג, י, שכן פסוקים אלו לא נותרו. העובדה שהמסורה הגדולה לא ציינה בפירוש לאיזה מפסוקי 'ויעשו כן' כוונתה, מחזקת את הסברה ששני פסוקים אלו מוטעמים במונח זקף כמו הנוסח המתוקן אצלנו (והמסורן ביה' טעה או כלל ככוונה את שני הפסוקים כחתת).

30 נוסח המסורה במקום זה: 'ישועת'.

31 נוסח המסורה: 'האלהים'.

32 בר הביא במקום פסוק זה את מל"ב י, ד.

33 כך נוסח הכתר (על פי 'מנחת שיי' לר').

34 השווה לחילופים הכלליים (ספר החילופים, עמ' ג).

35 נוסח המסורה: 'טעמר'.

36 נוסח המסורה: 'מפניך'.

11. בוי"ש 45 (כנוסח שונה) — דותן שער כד³⁷

ל לשון חרבות חרבתייהם בחרבות פתח בר מן חד ויאמרו דם זה החרב נחרבו [מל"ב ג, כג] וכל לשון רבות בחרבות קמצ' בר מן חד פת' ונשמו בתוך ארצות נשמות ועריו בתוך ערים נחרבות [יח' ל, ז]

5 ע"א

1. בוי"ש 75 — ביטויים יחידאיים

ל קרייה שבת שבתון בר מן חד שבתון שבת ויאמר אלהם הוא אשר דבר יה' שבתון [שמ' טז, כ]:
ל קרייה אשה הוא ליה' בר מן א' אשה ליי³⁸ הוא והקטרת את כל האיל המזבחה עלה הוא ליה' [שמ' ז, יח]:

ל קרייה חמשים ללאת בר מן א' ללאת חמשים ויעש ללאת חמשים על שפת היריעה האחת [שמ' לו, ז]:

ל קרייה בעוף ובבהמה בר מן א בבהמה ובעוף והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה ובין ה [וי' כ, ז]:

ל קרייה לאביו ולאמו בר מן חד לאמו ולאביו כי אם לשארו הקרב אליו לאמו ולאביו ולבנו ולבת' [וי' כא, ז]:

ל קרייה אביו ואמו בר מן חד אמו ואביו איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו [וי' יט, ג]:

ודה שנייה

[משך]

טויים 'הטוב והישר' [חריג דב' ו, יח]

ק' ומשפט'

יפטים ושוטרים³⁹

5 ע"ב

ודה שנייה

. פסוקים שיש בהם כל אותיות הא"ב — לא נכלל בדקה"ט"כר

חיל: זה הדבר אשר צוה יה' לקטו ממנו איש [שמ' טז, טז]

6 ע"א

זיים [צפ' ג, ח; ראה דקה"ט"כר עמ' XXII]: מיוחד בכלם כי יש בו אלף בית סתומות ופתוחות כי היא מה שלמה רמז לימות המשיח ולבנין בית המקדש לכן נתמלא בעשרים ושבעה אות: סתומות נוחות:

19. בוי"ש 19 — דותן שער ג — שישלא ומארכה⁴⁰

מן שתי תיבות בין שישלה למארכה כאשר יהיה בין תיבה לתיבה שלושה מלכים או יתר יהיה

כנוסח זה אין הגדרה לחרבות כ'כלי קרב', כמצוי בנוסחים אחרים, וההבחנה במשמעות בין חרבות ובין חרבות עולה מן הניקוד.

קאטוט מעיר על כתיב זה sic.

על פי דקה"ט"כר ועל פי המסורה הסופית במקראות גדולות, הכיטי היחידאי הוא 'משפט צדק' המופיע בפסוק 'שופטים ושוטרים' (דב' טז, יח). הצירוף הרגיל הוא 'צדק ומשפט'. יש להעיר שהצירוף 'משפט וצדק' מצוי פעמיים בחג"ך (תה' קיט, קא; קה' ה, ז).

רובו של הקטע לא הועתק בידי קאטוט. הפסוקים שנבחרו כאן להדגמה שונים מאלו המופיעים בכתיב היד האחרים.

בשישלה ותיברה כמות ויקרא אלהים [בר' א, ח] ויברך אתם אלהים [בר' א, כב] אלה תולדות השמים
[בר' ב, ד] וכדומה להם

עמודה שנייה

וישם המלך אחשרש מס על הארץ [אס' י, א]
סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר

דף 6 ע"ב

[20. בו"ש 6 — אותיות אחעה]

ארבעה אותות

נסוכים, במקרא ערוכים: נתן להם מהלכים: יצאו על שני דרכים: ימין ושמאל מתהלכים: נחלו שני
כתרים תמוכים: עומדים נצבים כמלכים: כי יסוד האותות שתיים ועשרים: וחמשה עדופים להם
מחוברים: כל אחד יש לו דרך בארבעה ועש' ספרים: מחלקם לא נחסרים: בשפה ולשון נזכרים: ולמלך
אחד נאסרים: ולדרך אחת נמסרים: אם בקמץ נזכרים: ואם בפתח נאמרים: ואם בשלוש נקו'
קשורים: ואם בשתי נקוד' נכרים: ואם באי ואו נפתרים: חוץ מארבע' אותות מבוארים: נבדלים
מכל חברים: ונחלו שני כתרים: במקרא הולכים וחוזרים: מימינים ומשמאלים כגבורים: כמלך ונגיד
ושר שרים: כלימוד חכמים כשרים: מצדיקי הרבים וכזהר הרקיע מזהירים: כי כל אות אשר בתורה:
יצא בלשון ושפה ברורה: ובדגש פעם נקרא: ולרפייה פעם יתחברה: חוץ מארבעה בספירה: אשר לא
ישתנו במקרא: כי הם ננאמים בחיך בכרירה: ובבית בליעה הקשורה: בדגש לא יצאו במקרא: לכן
נבדלו מכל אות שבתורה

עמודה שנייה

א"ח ה"ע החקוקים במקרא: אם בראש התיבה נחקקים: או באמצע התיבה יצוקים: מאח וחבר לא
נחלקים: וזה הוא סימנם: ופתרונם ומנינם: והגיגונם ושינונם: אהרן תעשה מחנה לאבתוך: דע הלמד
כי כל אות אשר במקרא יפול בהם דגש ורפי כמות בי בי גמל גמל כף כף פי תו תו חוץ מארבעה אותות
א"ח' ה"ע' לא יתיצב בהם דגש לעולם ויתיצב בהם אח וחבר בניקוד שוא ופתח שוא וקמץ שואר האותות
אין להם אח ולא חבר בניקוד כי אם קמץ קמץ ואם פתח פתח בלבד כמו ב ב ק ש פ ת וא"ח' ה"ע' חילוף
כל האותות לא יהיה בהם דגש לעולם⁴¹ ויתיצב בהם אח וחבר כמות אהרן תעשה מחנה אבתוך ולמה
כי הם ננאמים ויוצאים בבית בליעה ובחיך אלף חית הי עין ושאר כל האותות בשפה ובלשון יצאו על כן
נבדלו מכל האותות

דף 7 ע"א

[המשך — הסוף הובא בו"ש 11 בהערה]

עמודה שנייה

אבל חוץ מראש ונקודת אה ואו לא יצאו בקריאה כי אם בתיבות נפרדות במקרא מעט במספר כמות
לקחי נא לי פת לחם [מל"א טז, יא] השחיתו התעייבו [תה' יד, א] שמעה תפלתי יה' [תה' לט, יג]
[נגמר באמצע העמודה]

41 המשפט 'ויתיצב' [...] מחנה אבתוך' הושמט על ידי בר. אם נכונה השערת בכר שנרמז פה שמו של אהרן כן-אשר,
יש משמעות לכך שמשפט זה נכפל בקטע שראשיתו 'דע הלמד'. ראה: דקה"ט-דותן, עמ' 22-23.

[20*]. לא הוזכר ע"י בו"ש, וכנראה לא נכלל בהעתקה שביריהם⁴²
אלין מלין דכתבין חדה מלין וקרין חדה מלה כל שמות הנשיאים והקוראים אליצור אלידד אתולד
שדיאור חניאל טבאל שלמיאל אליצפן טבאל

דף 8 ע"א
 [כתובת הקדשה, לעיל פרק ב]

דף 8 ע"ב
 התורה

3. מסורת הכתר על המלים המורכבות

אחת מרשימות המסורה של הכתר שמצטט קאסוטו היא בעלת עניין מיוחד, בשל העתקה קדומה שלה בכתב-יד ששון 1053 (ש₁) מן המאה העשירית. הרשימה עוסקת בשמות המורכבים משתי מליות, ומפרטת שמות מסוג זה, שעל אף הרכבתם יש לכותבם ולקוראם כמלה אחת. נושא התיבות המורכבות העסיק את חכמי התלמוד וחכמי המסורה, וקיימים הבדלים רבים בין כתב-היד בנושא זה.⁴³

נביא תחילה את העתקתו של קאסוטו מהכתר, ואת הציטוט בכתב-יד ש₁.

קאסוטו: בדף 7 ע"ב מן הרפים שלפני הכתר:
אלין מלין דכתבין חדה⁴⁴ מלין וקרין חדה מלה
כל שמות הנשיאים והקוראים

אליצור	אלידד	אתולד
שדיאור	חניאל	טבאל
שלמיאל	אליצפן	טבאל⁴⁵

מסורה גדולה של ש₁ במרכז א (ראה ייבין, כתר, סעיף ט.1).

[אלין] דכתיב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג כל שמות הנשיאים וה[] ואבותיהם אליצור אלידד ואל תולד שדיאור [] אל טבאל שלמיאל אליצפן צורי שדי פלטי אל אישהוד נתנאל פדהאל אביטוב אליאב אחיהוד [] אלישמע קמואל עדנח עמיהוד חצרמות כלילו גמליאל אבימאל מכלילו פדהצור כדרלעמר אכידן אחיעזר אכישוע מלכי שוע פגעאל עמי שדי

זהות הרשימות נראית לעין. מכתב-יד ש₁ אנו רואים שקאסוטו העתיק רק את תחילת הרשימה. לא

42 קטע זה נכלל בהעתקה שהיתה ביד ויקס. ויקס טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13. דיון רחב כרשימה זו – להלן בסעיף 3.

43 ראה: ייבין, כתר, פרק ט. ייבין קבע את זמנו של ש₁ למאה העשירית, ראה: ייבין, שם, פרק נו. 10.

44 קאסוטו מעיר לגבי מלה זו sic, ומציין בכך את כתיבה באות ה"א או את חוסר ההתאמה הדקדוקית במספר בביטוי 'חדה מלין'.

45 קאסוטו מעיר לגבי מלה זו 'sic' – ראה דיון להלן, הערה 51.

יקשה לשחזרה בשלמות כפי שהיתה רשומה בכתר, על פי עדות קאסוטו שהשמות בתחילתם נכתבו בשלשה טורים.

שחזור הרשימה

אלין מלין דכתבין חדה מלין וקרין חדה מלה

כל שמות הנשיאים והקרואים⁴⁶

אליצור	אלידד	אלתולד [יהו' טו, ג; יט, ד]
שדיאור	חניאל	טבאל [יש' ז, ו — טבאל]
שלמיאל	אליצפן	טבאל [עז' ד, ז — טבאל]
צורישדי	פלטיאל	אישוד [דה"א ז, יח]
נתנאל	פדהאל	אביטוב [דה"א ח, יא]
אליאב	אחיהוד	[]
אלישמע	קמואל	עדנח [דה"א יב, כ]
עמיהוד	חצרמות [בר' י, כו; דה"א א, כ]	בלילו [איוב כד, ו]
גמליאל	אבימטאל [בר' י, כח; דה"א א, כב]	מבלילו [איוב יח, טו]
פדהצור ⁴⁷	כדלעמר [בר' יד, א ועוד]	
אבידן	אבישוע [דה"א ה, פס' ל, לא ועוד]	
אחיעזר	מלכישוע [דה"א ח, לג ועוד]	
פגעיאל		
עמישדי		

עתה מתבהרת התמונה: הרשימה שבכתר היתה ערוכה בטורים ונקראה מלמעלה למטה — ולא כפי שהעתיקה מסרן שן שורה אחר שורה! בעריכה שהצגנו הרשימה חסרת הסדר של שן מסתדרת בשלושה טורים בעלי סדר פנימי ברור ומוצק.

הטור הימני מתייחס לשמות הנשיאים ואבותיהם המופיעים בתחילת ספר במדבר (הנשיאים מכונים שם 'קרואי העדה', [במ' א, טז]). הרשימה ערוכה על פי סדר השמות במקרא כמעט ללא חריגות.⁴⁸

הטור השני כולל את שמות הנשיאים המנחילים את הארץ, הנזכרים בבמדבר לד, טז-כט. הרשימה בת שבעת השמות המופיעה כאן היא מלאה, אם כי יש בה חריגות מן הסדר.⁴⁹ המשכו של הטור השני והטור השלישי כולו, כוללים שמות שונים. רובם שמות הנמצאים ברשימות היוחסין בתחילת ספר דברי הימים (דה"א א-יב).⁵⁰ הנוג האחרון של המלים — 'בלילו' 'מבלילו' — הוא חריג. מלים אלו הן היחידות ברשימה שאינן שמות אנשים (ואולי הן תוספת מאוחרת לרשימה).

46 שן מוסיף פה 'ואבותיהם', כנראה כפירוש או תיקון להערת הכתר. האפשרות שקאסוטו דילג על מלה זו היא פחות סבירה (מראי המקום למקור במקרא הם שלי, י"ע).

47 מכאן ואילך סידרנו את הרשימה בשני טורים ובטור אחד על פי העניין המתבהר בסמך.

48 ברור מאלי ששמות כמו, 'חשון' ו'צוער', שאינם מורכבים משתי חביות, אינם עניין לרשימה זו. 'עמינדב' (פס' ז) חסר, אולי הוזכר בנפרד בניגוד ל'עמי נדיב' (ראה ייבן, כתר, סעיף ט 2 בערכו). 'עמישדי' (פס' יב) ר'פנעיאל' (פס' יג) הוחלף סדרם. חסרים שלושת האחרונים 'אליסף', 'דעואל' ו'אחיעזר' (אולי השמטה בכתב-יד שן).

49 'עמיהוד' (פס' כ, כח) כבר נזכר בטור א; 'שמואל' נפוץ והמסך לא ראה צורך להזכירו.

50 החריגים: 'כדלעמר' (בר'); 'אלתולד' (יהו'); 'טבאל'-'טבאל' 'בלילו'-'מבלילו'.

לציון מיוחד ראוי זוג השמות 'טבאל' — 'טבאל'. הרשימה בכתר היתה בלתי מנוקדת.⁵¹ מסרן ש, לא ראה צורך לכפול את תיבת 'טבאל' ועל כן השמיטה בפעם השנייה. אולם קיומה של מלת 'טבאל' השנייה במקור מוכח לא רק מהעתקתו של קאסוטו, אלא גם מרשימת ש, עצמה: ללא מלה זו היה כל מבנה הטורים משתבש.

השוואת רשימת הכתר עם ציטוטה בכתב־יד ש, שהוא כנראה מן המאה העשירית מביאה למסקנות במספר נושאים:

(א) הכתר־תאג': הרשימה בכתב־יד ש, הינה המקור הקדום ביותר הידוע לנו שבו נזכר השם 'כתר' (= 'אלתאג') ביחס לכתר ארם צובה. השימוש בכינוי 'כתר' בא לייחס 'מחזור' זה משאר כתב־היד. הכינוי נטבע אפוא סמוך לכתיבת כתר ארם צובה.

(ב) אהרן בן משה בן־אשר: לפנינו הייחוס הקדום ביותר של הכתר לאהרן בן משה בן־אשר, ייחוס שאינו מסתמך על כתובת ההקדשה שבו. הקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים היתה באמצע המאה האחת־עשרה,⁵² ואז נכתבה גם כתובת ההקדשה בסוף הכתר. דומני שנקודה זו טרם הודגשה כראוי עד עתה, אולי מפני שלא היתה ודאות שהרשימה הועתקה מן הכתר.⁵³

(ג) הפנייה נדירה למקור: ראוי לעמוד על התופעה יוצאת הדופן, שהמסרן הודיע על מקורה של רשימת המסורה שציטט. כל רשימות המסורה הן העתקה מטופס קודם או עיבוד חומר קודם — אך לא ידוע לי בספרות המסורה ציטוט מפורש כזה.⁵⁴

נראה לי להציע את ההסבר הבא: מסרן כתב־יד ש, ציין את מקורו כי בעניין התיבות המורכבות לא הגיעו בעלי המסורה לכלל אחידות והכרעה.⁵⁵ מבחינה זו שונה תחום התיבות המורכבות מתחום הכתיב, ושווה לתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות, שבו 'בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם' (רמב"ם הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד). ולכן בעיני מסרן ש, לא היה די בסתם רשימת מסורה בנושא זה, והוא ראה לנכון להיתלות בספר מופת. הוא נהג אפוא כפי שנהג הרמב"ם כמאתיים שנה אחריו. הכרזתו 'ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר כמעשהו במחזור המכונה באלתאג' מקבילה להכרזת הרמב"ם 'וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים [...] שהגיהו בן אשר' (שם). אם כדברנו כי אז היה כתר ארם צובה למקור סמכותי סמוך לכתיבתו.

(ד) מיקום הרשימה בכתר: כאשר הועתקה הרשימה על ידי מסרן ש, כבר היה קונטרס המסורה שבראש הכתר חלק ממנו.⁵⁶

51 זאת ניתן להוכיח מהעתקתו של קאסוטו, שעמד על הכפלת 'טבאל' ותמה עליה, ועל כן ציין בפעם השנייה, sic, ללא ציון הניקוד המבדיל.

52 ראה בן־צבי, כתר התורה, עמ' ד.

53 ייבין, כתר, סעיף ט. 1, מסמך סימן שאלה ליד הצעת הויהוי של התאג' עם כתר ארם צובה, וכתוב: 'א?'.
54 ציון שיטות קריאה או ניקוד של אסכולות שונות (מדינחאי, בן־אשר ובן־נפתלי, סוראי, פינחס וכדומה) אינו עניין לכאן. כאן יש ציון של המקור שממנו הועתקה הרשימה כולה.

55 מעידות על כך רשימותיו של ייבין, כתר, סעיף ט. 2, וראה ברויאר, כתובים, עמ' שצח.

56 ראה לעיל, עמ' 292 על הקונטרס בתחילת הכתר.

4. הדפים שבסוף הכתר

בסוף הכתר היה קונטרס מסורה בן תשעה-עשר דפים; נסמנם (כמו קאסוטו) במספרים 1-19. בין התנ"ך ובין קונטרס זה היה דף נפרד נוסף (נסמנו בספרה 0), שאף בו היו ענייני מסורה.⁵⁷

הדף האחרון של התנ"ך ע"א-ע"ב

ספר עזרא (נחמיה) מסתיים בסוף העמודה הראשונה. המלה האחרונה 'לטובה' (נחמיה יג, לא) היא בתחילת העמודה השנייה.

[21] כתובת הקדשת הכתר מתחילה בעמודה השלישית בעמוד א, וממשיכה בשלוש העמודות של עמוד ב. (נתונים אלו נכתבו על ידי קאסוטו במספר מקומות ונערכו פה בניסוח שלי — י"ע)

דף 0 ע"א

חלק [קאסוטו]

דף 0 ע"ב:

[22. ב"ש 70 (10 שורות ראשונות) — כותבי ספרי התנ"ך⁵⁸

וזאת התורה אשר שם משה לפני בני

ישראל

משה אבי הנביאים כתב חמשת סיפרי

תורה וספר איוב: יהושע כתב

סיפרו (מחק)

משה עבד יהוה (מחק)⁵⁹

שמואל

הנביא זכרו לברכה

כתב סיפרו וספר שפטים ורות

ישעיהו⁶⁰

כתב סיפרו ומשלי ושיר השירים

וקהלת

ירמיהו כתב סיפרו וספר מלכים

וקינות

אנשי כנסת הגדולה והם⁶¹ חגי וזכריה

כתבו ספר יחזקאל ותרי עשרה וספר

דניאל ומגלה: דוד ועשרה

57 כיוון שבהעתקת הכתר שהיתה בידי ויקס לא נכלל דף זה, ויקס הררה שמא אינו אלא זיוף של בר (ראה: ויקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' X, הערה 13); ראה לעיל עמ' 293-294 על הקונטרס שבסוף הכתר.

58 קטע זה צוטט גם על ידי נחמד, מאמר חקירה, עמ' 10. השורות סומנו על ידי קאסוטו.

59 היה כתוב: ושמונה פסוקים של תורה מן וימת שם משה עבד יהוה עד סוף התורה, כמו הברייתא בב"ב יד ע"ב. בניגוד לדעת נחמד ואחרים נראה לי שהמוחק קראי היה, שהאמין שכל התורה ניתנה למשה, ולא רבני שלא הכיר את מסורת חז"ל.

60 כגמרא בב"ב שם מיוחסת כתיבת ספרים אלו לחזקיהו וסיעתו.

61 בר כותב (על פי הכתר:!) 'זבהם'.

נביאים כתבו ספר תהלים: 62 עזרא⁶³
כתב סיפרו וספר דברי הימים
סמוכים לעד לעולם עשויים באמת
וישר

[23א. חצי התורה הנביאים והמקרא — בו"ש 68 (עמ' 56, שו" 1-4, 7, 10)]
חצי אותות התורה ו' דגחון....

עמודה שנייה
חצי הנביאים... חצי המקרא...

[23ב. סכום פסוקי התורה הנביאים הכתובים והמקרא — בו"ש 68 (13 שורות ראשונות)]
סכום הפסוקים של תורה... נביאים... כתובים... של מקרא

[24. לשון ברכה — בו"ש 53 — דותן שער כא⁶⁴]
סימן לשון ברכה אשר יפתח ואשר לא יפתח כל לשון ברכה שיהיה טעמו על כף יהיה פתוח כמות
ואברכה מברכך [בר' יב, ג] ברכו ה' מלאכיו [תה' קג, כ] ברכו ה' כל צבאיו [תה' קג, כא] כל המקרא על זה
בר מן חד כי טעמו על כף ולא יפתח ולקצת יומיא אנה נבוכדנצר עיני לשמיא נטלת ומנדעי עלי יתוב
ולעליא ברכת [דנ' ד, לא] וכל לשון ברכה שיהיה טעמו על בית לא יפתח בו כמות והתברכו בו גוים ובו
יתהללו [יר' ד, ב]

דפים 13-1 ע"א
 [25.] החילופים בין בראשית ודה"י; שמות ומשנה תורה [עשרת הדיברות]
 שמואל ודה"י; מלכים ודה"י; מלכים וישעיהו; מלכים וירמיהו וכו'⁶⁵
חילוף המקרא באר היטב....

דפים 13 ע"ב עד 15 ע"א⁶⁶ קרוב לסוף העמודה השנייה
 [26. חילופי מדינחאי ומערכאי בנביאים⁶⁷]
פלגות שבין בני ארץ ישראל לבין בני בבל במקרא
למערי' וארא בשלל ואראה כת' וארא קרי
למדנ' וארא כתב ואראה קרי [יהו' ז, כא]

.....
 האחרון [=החילוף האחרון ברשימה:]
למערי' ועלתה ידו על יד רעהו
למדנ' ועלתה ידו אל יד רעהו [זכ' יד, יג]

- 62 מקומו של משפט זה תמוה, ובר קבעו קודם ולא העיר על כך.
 63 חלוקת השורות לא סומנה פה על ידי קאסוטו.
 64 קטע זה הופיע כבר בדפים שלפני הכתר (דף 4 ע"א) בנוסח קרוב אך בשינוי סדר (ראה לעיל עמ' 298 קטע 8).
 אצלנו הוא אינו משתלב בהקשר (סיכומי אותיות ופסוקים), וכנראה הובא כאן כדי לסיים את הספר כלשון ברכה.
 אולי לפני שצורפו הדפים הבאים לכתר.
 65 השווה גינצבורג, המסורה, ח, 588-452.
 66 קאסוטו כתב בטעות 14 ע"א.
 67 השווה מסורה סופית בסוף 'מקראות גדולות'.

דפים 15 ע"א-16 סוף ע"ב ודף 19 ע"א

[27. רשימות הפסקים⁶⁸]

פסקתה דכל קרייה

לאור [בר' א. ה.]

ליבשה [שם א. י.]

ויברא אלהים [שם א, כא; הכונה לפסק שאחר המלה 'החיה']

ויברא אלהים [שם א, כז.]

ויפל יה' אלהים [ב, כא]

ויבן יה' אלהים [ב, כב]

ויאמר יי [כך:] **אלהים אל הנחש** [ג, יד]

דף 15 ע"ב

וינגע יה' את ייב, יז]

ויחלק עליהם [יד, טו]

המול ימול [יז, יג]

ותכחש שרה [יח, טו]

שלמטה בו [שם; ל' יכי] | יראה ויאמר | לא'; ולא ברור לאיזה פסק הכוונה] * ב

הכצעתה [יח, כא]

וישכם אברהם [כא, יד]

ויקרא [כא, יז]

ויקרא [כב, יא]

ויקרא אברהם [כב, יד]

ויאמרו ראו ר [כו, כח]

נפתולי אלהים [ל, ח]

זבדני אלהים [ל, כ]

אלהם ראובן [לז, כב]

ויהי כדברם אל [לט, י]

שנים עשר עב' [מב, יג]

אבל אשמים [מב, כא]

הלוא אמרתי [מב, כב]

אם כן אמוא [מג, יא]

יעקב יעקב [מו, כ] **שנים בו**

וכן הלאה בשביל יתר הספרים בדף זה ובדף שאחריו.

הגומר [= הפסק האחרון בדף 16 ע"ב]

הוא נתן עז ותעז' [תה' סח, לו]

וההמשך הוא בדף האחרון [דף 19 ע"א] שהוא חוץ למקומו

אויב חרף יה' [תה' עד, יח]

ומגיע עד עזרא ואחר-כך [בסוף הרשימה]:

סמוכים לעד

לעולם עשויים

באמת וישר [תה' קיא, ח]

של נושה בו

ב *

[כא, יז]

הכא

כא, יז

כא, יז

ועמוד ב' של הדף האחרון חלק.

דפים 17-18 הם תוספת מאוחרת, שהרי דף 19 הוא המשכו של דף 16, והוא גם סיום הקונטרס, שהרי עמוד ב' שלו חלק. כנראה הורגש צורך להשלים את חילופי מערבאי ומדינחאי לכתובים ועל כן נוספו דפים אלו, וכך קרה שחילופי הכתובים אינם צמודים לחילופי הנביאים.⁶⁹ ככל הנראה דפים אלו לא היו כלולים בהעתקת הכתר שהיתה בידי בר, אך נכללו בהעתקה שהיתה בידי ויקס. אולם ויקס לא חש בכך שחילופי כתובים לא היו בידי בר, כיוון שבר לא פירט את חילופי מדינחאי מערבאי שבידיו. הוא ציין שבהעתקת בר חסרה פיסקה אחת וכוונתו לפיסקאות המופיעות להלן על המלים הארמיות בחנ"ך המסתיימות באותיות ה"א ו"ד.

ף 17 ע"א-18 ע"א סוף עמודה ראשונה

חילופי מערבאי ומדינחאי לכתובים]

למע' איתן בן קישי בן עבדי בן מלך

למד' איתן בן קושי כתב קישי קרי [דה"א ו, כט]

.....

האחרון [=החילוף האחרון ברשימה:]

למע' כי מניות הלויים לא נתנה

למד' כי מניות הלויים לא נתנה כתב נתנו קרי [נח' יג, י]

ף 18 ע"א עמודה שנייה

ולין מלין דכתבין ה"י בדניאל ועזרא בלשון ארמית

ולתה דאזאדא [דנ' ב, ה]

.....

ף 18 ע"ב [מחולק לארבע עמודות]:

זמשך]

מצע עמודה שלישית:

אלין מלין דכת' יוד בדניאל ועזרא:

זכימי [דנ' ב, יב ועוד]

ידעי [דנ' ב, כא]

ני גלותא [דנ' ב, כה]

.....

זמר: ידעי דתי [עז' ז, כה]

שאר לשון ארמית אלף כתב

אר היטב

זמוכים לעד

עולם עשויים

אמת וישר

69. בחילופי הנביאים נכתב 'למע' למדנ' ואילו בחילופי כתובים נכתב 'למע' למד' ומסתבר שלא נכתבו באותה יד.